

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

Φιλοσοφική Σχολή

ΤΜΗΜΑ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Π.Μ.Σ. Ελληνογαλλικές σπουδές

στη λογοτεχνία, τον πολιτισμό και τη μετάφραση

Κατεύθυνση: Μετάφρασης

Διπλωματική εργασία

για την απόκτηση Μεταπτυχιακού Διπλώματος Σπουδών

Μετάφραση και μεταφραστικός σχολιασμός αποσπασμάτων του βιβλίου του

Albert Cohen, *Le livre de ma mère*

Βικτώρια Κυριακή Κορνέλη

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Μαρία Παπαδήμα, Καθηγήτρια (επιβλέπουσα)

Μαρία Μπαϊρακτάρη, Επίκουρη Καθηγήτρια

Μαρία Σπυριδοπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια

Αθήνα, Σεπτέμβριος, 2023

Δηλώνω υπεύθυνα ότι η διπλωματική εργασία είναι εξ ολοκλήρου δικό μου έργο και κανένα μέρος της δεν είναι αντιγραμμένο από έντυπες ή ηλεκτρονικές πηγές, μετάφραση από ξενόγλωσσες πηγές και αναπαραγωγή από εργασίες άλλων ερευνητών ή φοιτητών. Όπου έχω βασιστεί σε ιδέες ή κείμενα άλλων, έχω προσπαθήσει με όλες μου τις δυνάμεις να το προσδιορίσω σαφώς μέσα από την καλή χρήση αναφορών ακολουθώντας την ακαδημαϊκή δεοντολογία.

Υπογραφή

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

Φιλοσοφική Σχολή

ΤΜΗΜΑ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Π.Μ.Σ. Ελληνογαλλικές σπουδές

στη λογοτεχνία, τον πολιτισμό και τη μετάφραση

Κατεύθυνση: Μετάφρασης

Διπλωματική εργασία

Για την απόκτηση Μεταπτυχιακού Διπλώματος Σπουδών

Μετάφραση και μεταφραστικός σχολιασμός αποσπασμάτων του βιβλίου του

Albert Cohen, *Le livre de ma mère*

Βικτώρια Κυριακή Κορνέλη

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Μαρία Παπαδήμα, Καθηγήτρια (επιβλέπουσα)

Μαρία Μπαϊρακτάρη, Επίκουρη Καθηγήτρια

Μαρία Σπυριδοπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια

Αθήνα, Σεπτέμβριος, 2023

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, Μαρία Παπαδήμα, για την πολύτιμη βοήθεια και τις συμβουλές που μου προσέφερε κατά τη διάρκεια της συγγραφής της διπλωματικής εργασίας μου.

Επίσης, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου και στην επίκουρη καθηγήτρια, Μαρία Μπαϊρακτάρη, και στην επίκουρη καθηγήτρια, Μαρία Σπυριδοπούλου, για το ενδιαφέρον και τις συμβουλές τους που με βοήθησαν πολύ στη συγγραφή της εργασίας μου.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένεια μου και του φίλους μου που με βοήθησαν και με στήριξαν αυτή την περίοδο, ο καθένας με τον τρόπο του.

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	3
1. Εισαγωγή	5
2. Λογοτεχνική μετάφραση	7
2.1. Κύριες δυσκολίες στη μετάφραση	9
2.2. Διακειμενικότητα και μετάφραση	10
2.3. Η μετάφραση της ποίησης	11
3. Ο συγγραφέας Albert Cohen και οι ελληνικές μεταφράσεις του	14
4. <i>Le livre de ma mère</i>	20
5. Μετάφρασμα	23
6. Μεταφραστικός σχολιασμός	41
6.1. Υφολογικό επίπεδο	41
6.2. Γλωσσικό επίπεδο	44
6.3. Πραγματολογικό επίπεδο	49
6.4. Συντακτικό επίπεδο	52
6.5. Διακειμενικότητα	53
7. Επίλογος	56
Βιβλιογραφία	58
Παράρτημα	62
Περίληψη	79
Résumé	79

1. Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο σε πρώτο επίπεδο την παρουσίαση της μετάφρασης του έργου *Le livre de ma mère* του ελληνοεβραϊκής καταγωγής συγγραφέα, Albert Cohen, και σε δεύτερο επίπεδο τον σχολιασμό της μετάφρασης διευκρινίζοντας τις προκλήσεις που δημιουργήθηκαν κατά την μεταφραστική διαδικασία. Πρόκειται για ένα από τα τρία αυτοβιογραφικά έργα του Κοέν, που εκδόθηκε το 1954 από τις εκδόσεις Gallimard, το οποίο έχει ως κεντρικό θέμα την μητέρα του που έχει φύγει από τη ζωή. Να επισημάνουμε σε αυτό το σημείο ότι ο συγγραφέας πριν γίνει γνωστός για το λογοτεχνικό του έργο, ξεκίνησε τη συγγραφική του πορεία σε περιοδικά όπου η παρουσία του συνεχίστηκε μέχρι και τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο, υπογράφοντας μερικές φορές ακόμα και με ψευδώνυμο, φοβούμενος το αυταρχικό καθεστώς του Vichy (Médioni, 2007). Σημαντικός σταθμός στη ζωή του υπήρξε η περίοδος όπου διετέλεσε διευθυντής του περιοδικού *Revue Juive* (1925-1926).

Αν και την εποχή του συγγραφέα το λογοτεχνικό του έργο ήταν αρκετά γνωστό, πιθανόν λόγω της βράβευσης του μυθιστορηματός του *Belle du Seigneur* (1968) από τη Γαλλική Ακαδημία αλλά και των γνωστών εκδόσεων Gallimard που είχαν αναλάβει την έκδοση όλων των βιβλίων του, δεν συμβαίνει το ίδιο και στην Ελλάδα. Μόνο πέντε βιβλία έχουν μεταφραστεί από το 1992 έως το 2021 (τα τέσσερα από τα πέντε βιβλία μεταφράζονται τη δεκαετία του '90). Το έργο που μεταφράζουμε στην παρούσα εργασία (*Le livre de ma mère*) μεταφράστηκε πρώτη φορά το 1994 και σήμερα δεν είναι διαθέσιμο στο αναγνωστικό κοινό παρά μόνο στις βιβλιοθήκες της χώρας. Αυτός ήταν και ο λόγος για τον οποίο αποφασίσαμε να ασχοληθούμε με το συγκεκριμένο έργο και να προτείνουμε τη δική μας μετάφραση.

Για να πραγματοποιηθεί ο στόχος της εργασίας μας, χρειάστηκε να συμβουλευτούμε τη θεωρία της μετάφρασης. Το κεφάλαιο 2 λοιπόν αναφέρεται στο θεωρητικό πλαίσιο παρουσιάζοντας αρχικά την λογοτεχνική μετάφραση. Στο υποκεφάλαιο 2.1 θα αναφερθούμε στις κύριες δυσκολίες που ο μεταφραστής αντιμετωπίζει κατά την διαδικασία της μετάφρασης κυρίως λογοτεχνικών έργων βασιζόμενοι σε σχετική βιβλιογραφία. Το υποκεφάλαιο 2.2 αφιερώνεται στη θεωρία της διακειμενικότητας, καθώς στο έργο που έχουμε αναλάβει υπάρχουν πολλά σημεία με αυτό το φαινόμενο, και στον τρόπο με τον οποίον αντιμετωπίζεται στη μετάφραση.

Τέλος, στο τελευταίο υποκεφάλαιο του κεφαλαίου 2, θα παρουσιάσουμε συνοπτικά την θεωρία της μετάφρασης της ποίησης, τι ισχύει δηλαδή ως προς τη μετάφραση αυτού του είδους. Στο *Le livre de ma mère* υπάρχει σχετικό απόσπασμα (Cohen, 2021, σ.135-136), το οποίο συνδέεται με αυτή τη θεωρία.

Μετά από αυτό το θεωρητικό κομμάτι της εργασίας μας, περνάμε στο κεφάλαιο 3 όπου παρουσιάζουμε με λίγα λόγια τη ζωή του συγγραφέα και αναλυτικότερα το συγγραφικό του έργο καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του και αναφέρουμε και τις ελληνικές μεταφράσεις των έργων του. Οι πληροφορίες για τη ζωή του και το έργο του αντλήθηκαν από βιογραφίες που έχουν γραφτεί για εκείνον, από άρθρα και από ιστοσελίδες αφιερωμένες στον συγγραφέα¹. Το κεφάλαιο 4 αφιερώνεται αποκλειστικά στο έργο που μας απασχολεί στην παρούσα εργασία, παραθέτοντας πληροφορίες για τη σύλληψη της ιδέας του έργου, την έκδοσή του και τη μετάφρασή του στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Στη συνέχεια, στο κεφάλαιο 5, παρατίθεται το μετάφρασμα και στο κεφάλαιο 6 ο μεταφραστικός σχολιασμός του, σύμφωνα με τις μεταφραστικές τεχνικές των μεταφρασεολόγων Jean-Paul Vinay, Jean Darbelnet και Peter Newmark, και οι λόγοι επιλογής των συγκεκριμένων κεφαλαίων προς μετάφραση. Όσο για τον σχολιασμό, χωρίζεται σε πέντε υποενότητες. Πιο συγκεκριμένα διαιρείται σε υφολογικό, γλωσσικό, συντακτικό και πραγματολογικό επίπεδο λόγω των παραδειγμάτων που θεωρήθηκαν άξια σχολιασμού. Σχολιάζεται επίσης σε ξεχωριστό υποκεφάλαιο το φαινόμενο της διακειμενικότητας. Για κάθε σχόλιο παρατίθεται κάθε φορά αντίστοιχο παράδειγμα από το πρωτότυπο κείμενο.

¹ Σύλλογος Albert Cohen στην Κέρκυρα (<https://www.albertcohen.gr/>) και Ομάδα πανεπιστημιακών ερευνών Atelier Albert Cohen (<https://www.atelier-albert-cohen.org/>).

2. Λογοτεχνική μετάφραση

Η μετάφραση είναι μια διαδικασία ενδιαφέρουσα αλλά απαιτητική με αρκετές δυσκολίες για τον μεταφραστή καθώς «η από γλωσσικής απόψεως ορώμενη αποστολή του μεταφραστή [που] δεν είναι το να ξαναδώσει με τα μέσα μιας άλλης γλώσσας την ίδια σημασία, αλλά το να επαναποδώσει το ίδιο σημείο και την ίδια έννοια του κειμένου» (Κεντρωτής, 1996, σ.145) του δημιουργεί ήδη μια πρόκληση. Σε αυτό το κεφάλαιο, θα αναλύσουμε σε θεωρητικό πλαίσιο τη μετάφραση και κυρίως τη λογοτεχνική. Πιο συγκεκριμένα, θα εστιάσουμε στις κύριες δυσκολίες που συναντά ένας μεταφραστής κατά τη μεταφραστική διαδικασία, τα διάφορα είδη διακειμενικότητας και πώς μεταφράζονται και τέλος θα αναφερθούμε στα κύρια ζητήματα της μετάφρασης της ποίησης. Για να περάσουμε σε αυτές τις αναφορές, χρειάζεται πρώτα να μιλήσουμε εν συντομία για τη λογοτεχνική μετάφραση.

Στην παρούσα εργασία μας ενδιαφέρει η διαγλωσσική μετάφραση, δηλαδή «η ερμηνεία των γλωσσικών σημείων μέσω μιας άλλης γλώσσας» (Oseki-Dépré, 1999). Σύμφωνα με τον Jeremy Munday (2002, σ.24), η μετάφραση έχει πολλές σημασίες: «μπορεί να αναφέρεται στο ευρύτερο γνωστικό αντικείμενο, στο προϊόν (το μετάφρασμα) ή στη διαδικασία (την πράξη παραγωγής μιας μετάφρασης, που είναι γνωστή και ως μεταφράζω)». Ο μεταφραστής, «αφανής» όπως χαρακτηρίζεται από τον Lawrence Venuti (1995), είναι αυτός που μεταφέρει το κείμενο του συγγραφέα από τη μια γλώσσα (γλώσσα-πηγή) σε μια άλλη (γλώσσα-στόχο), από έναν πολιτισμό σε έναν άλλον. Δημιουργεί έτσι το μετάφρασμα, το οποίο απευθύνεται σε αναγνώστες που έχουν την ίδια γλώσσα-στόχο με τον μεταφραστή. Για τον Walter Benjamin η μετάφραση δεν πραγματοποιείται για να γίνει γνωστό και κατανοητό το κείμενο-πηγή (ΚΠ) στον αναγνώστη αλλά υπάρχει πέρα από το ΚΠ και ταυτόχρονα απορρέει από αυτό (Munday, 2002). Ωστόσο, είναι άραγε σήμερα η κύρια πρόκληση του μεταφραστή να παραδώσει ένα μετάφρασμα που οι αναγνώστες του θα το αισθάνονται οικείο; Αυτό βέβαια είναι και ένα από τα βασικά θέματα συζήτησης: πρέπει η μετάφραση να διαβάζεται σαν να είναι ένα έργο στο οποίο θα φαίνονται στοιχεία του πρωτοτύπου (ξενική μεταφραστική στρατηγική, κατά τον Venuti) ή σαν ένα ελληνικό έργο (επιχώρια μεταφραστική στρατηγική), στην προκειμένη περίπτωση; Σύμφωνα πάντως με τον Γιώργο Βάρσο (1998, σ.103) «η μετάφραση είναι λογοτεχνικά επαρκής, όταν παράγει κείμενο που φαίνεται σαν να είχε γραφτεί

εξ αρχής στην οικεία της γλώσσα [...], στον βαθμό, όμως, που δίνουμε την αρμόζουσα έμφαση σε αυτό το “σαν”». Από την άλλη, σύμφωνα με τον Bruno Bettelheim, «[τ]ο καθήκον [των μεταφραστών] συμπεριλαμβάνει σαφώς την υποχρέωση να προσπαθήσουν να μεταφέρουν όχι απλώς τις λέξεις που συνθέτουν μια φράση αλλά και τα νοήματα που *υπαινίσσονται* αυτές οι λέξεις» (Χατζόπουλος, 2021, σ.41). Τέτοιου είδους μεταφραστικά ζητήματα θα αναλύσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Ανεξαρτήτως στρατηγικής, το «εργαλείο» του μεταφραστή σε μια μετάφραση είναι η γλώσσα που τη χειρίζεται με τέτοιον τρόπο ώστε να βγει άρτιο το μετάφρασμα. Σε αντίθεση με τη μετάφραση μη λογοτεχνικών κειμένων

[...] στη μετάφραση ενός λογοτεχνικού κειμένου, οι πληροφορίες που μεταφέρει το κείμενο δεν είναι το πιο σημαντικό στοιχείο που πρέπει να μεταφερθεί στη γλώσσα-στόχο. Σ’ ένα λογοτεχνικό κείμενο, οι «αισθητικές αξιώσεις είναι εξίσου, και ίσως περισσότερο, σημαντικές και ανακύπτουν από τον τρόπο που εκφράζεται ο συγγραφέας (δηλαδή από το «λογοτεχνικό» ύφος του). [...] Με άλλα λόγια, ο μεταφραστής της λογοτεχνίας έχει να ασχοληθεί λιγότερο με το *τι* δηλώνουν οι λέξεις και περισσότερο με το *πώς* λειτουργούν στο συγκεκριμένο και το διακειμενικό τους περιβάλλον. (Κόνολι, 2021, σ.120-121)

Η γλώσσα εξελίσσεται με την πάροδο του χρόνου και αλλάζει. Έτσι, η μετάφραση ενός έργου από διαφορετικούς μεταφραστές ανά περίοδο διαφέρει. Ακόμα και ο μεταφραστής που αναμεταφράζει το ίδιο έργο, δεν καταφεύγει στις ίδιες μεταφραστικές τεχνικές με παλιότερα ούτε δίνει τις ίδιες γλωσσικές προτάσεις. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι, λόγω της εξέλιξης της γλώσσας, οι μεταφράσεις παλιώνουν.

Όταν κάνουμε λόγο, στην παρούσα εργασία, για μετάφραση ενός έργου, εννοούμε κυρίως τη μετάφραση λογοτεχνικού έργου, άρα μιλάμε για λογοτεχνική μετάφραση. «Η λογοτεχνική μετάφραση είναι τεχνική στο ότι απαιτεί δεξιοτεχνία, γνώσεις, κρίση, αισθητική και συναισθηματική ευαισθησία» (Connolly, 1997, σ.142), γι’ αυτό και ο μεταφραστής χαρακτηρίζεται πολλές φορές καλλιτέχνης δημιουργώντας εκ νέου το πρωτότυπο έργο. Από τη δεκαετία του ’90 μάλιστα και μετά, το κείμενο προς μετάφραση αρχίζει να εντάσσεται σε πολιτισμικό πλαίσιο. Η λογοτεχνική μετάφραση, λοιπόν, είναι ο κρίκος ανάμεσα στους πολιτισμούς.

2.1. Κύριες δυσκολίες στη μετάφραση

Κατά τη μεταφραστική διαδικασία, ο μεταφραστής καλείται να αντιμετωπίσει αρκετές μεταφραστικές δυσκολίες. Η κυριότερη και η πιο συνηθισμένη δυσκολία είναι η πιστότητα στο πρωτότυπο. Δημιουργούνται λοιπόν τα εξής ερωτήματα: πρέπει ο μεταφραστής να παραμένει πιστός στο πρωτότυπο κείμενο; Μέχρι ποιο σημείο μπορεί να είναι πιστός στο πρωτότυπο; Πρέπει η μετάφραση να γίνεται κατά λέξη, να είναι πιστή στο νόημα ή ελεύθερη; Ήδη από την εποχή του Κικέρωνα και του Αγ. Ιερώνυμου γίνεται διάκριση ανάμεσα στην «κατά λέξη» και την «ελεύθερη» μετάφραση (Munday, 2002, σ.45). Κάποιοι μεταφραστές ή θεωρητικοί, όπως ο Antoine Berman, προτιμούν η μετάφραση να είναι πιστή στο πρωτότυπο, να το αποδίδει κυριολεκτικά, ενώ για κάποιους άλλους, όπως για τον Georges Mounin, αυτό που μετράει είναι η γλώσσα, ο πολιτισμός, το νόημα του πρωτοτύπου και όχι μια πιστή κατά λέξη μετάφραση (Oseki-Dépré, 1999, σ.76).

Η ίδια αντιπαράθεση παρατηρείται ανάμεσα και στους μεταφραστές της Κίνας: από τη μία, ο Hao Yun είναι υπέρμαχος της πιστής μετάφρασης υποστηρίζοντας ότι «ο μεταφραστής δεν έχει το δικαίωμα να αλλάξει αυτό που ο συγγραφέας δημιούργησε στο έργο του»² και από την άλλη, ο Xu Yuanchong προτείνει η μετάφραση να είναι αναδημιουργία του πρωτοτύπου και να γίνεται με τέτοιο τρόπο ώστε να το ξεπερνάει (Jun, 1999, σ.52-53). Η πιστότητα συγχέεται πολλές φορές με την «κυριολεξία», γι' αυτό και δημιουργούνται τέτοιου είδους αντιπαραθέσεις μεταξύ των μεταφραστών και των θεωρητικών της μετάφρασης. Σύμφωνα με τον Laozi, έναν από τους πιο σπουδαίους Κινέζους φιλοσόφους, «ο ωραίος λόγος δεν είναι πιστός και ο πιστός λόγος δεν είναι ωραίος»³ (Jun, 1999, σ.48). Συνεπώς ο μεταφραστής δεν μπορεί να καταλήξει σε μία και μοναδική μεταφραστική στρατηγική. Εξαρτάται κάθε φορά από το ΚΠ αν η μετάφρασή του θα είναι πιστή κατά νόημα ή κατά λέξη.

² « [...] le traducteur n'a pas le droit de changer ce que l'auteur a créé dans son œuvre » (η μετάφραση δική μας)

³ « La parole belle n'est pas fidèle et la parole fidèle n'est pas belle » (η μετάφραση δική μας)

Μια ακόμη δυσκολία, σύμφωνα με τον Umberto Eco, είναι ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται το μετάφρασμα στον αναγνώστη, αν θα πρέπει δηλαδή ο αναγνώστης να καταλαβαίνει το πολιτισμικό περιβάλλον του συγγραφέα μέσω του μεταφράσματος ή αν ο μεταφραστής θα πρέπει να προσαρμόζει το ΚΠ στο πολιτισμικό περιβάλλον του αναγνώστη (Oseki-Dépré, 1999, σ.77). Από την πλευρά του αναγνώστη βέβαια είναι προτιμότερο η μετάφραση να περιέχει στοιχεία του πρωτοτύπου ώστε να μην καταλαβαίνει μόνο το νόημά του αλλά και τον εξωτισμό του ΚΠ (Jun, 1999). Παρατηρούμε επίσης, ότι οι μεταφραστικές αποφάσεις που καλείται να πάρει ο μεταφραστής εξαρτώνται από την εποχή κατά την οποία μεταφράζει και από το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνει το μετάφρασμά του.

2.2. Διακειμενικότητα και μετάφραση

Μέσα σε ένα έργο, πολλές φορές παρατηρούμε διακειμενικότητα, δηλαδή

[...] όταν [...] ο δημιουργός δεν έχει απλώς συνείδηση της χρήσης άλλων κειμένων, αλλά περιμένει και από τον αναγνώστη να αναγνωρίσει ότι η σχέση ανάμεσα στο κείμενό του και στα άλλα κείμενα που χρησιμοποιεί με οποιονδήποτε τρόπο είναι ηθελημένη και σημαντική για την κατανόηση του έργου του. (Καλιφατίδης, 2021, σ.299)

Ο Dominique Maingueneau (1976, σ.17) ορίζει τη διακειμενικότητα ως «το σύνολο των σχέσεων με άλλα κείμενα που εμφανίζονται μέσα στο κείμενο»⁴. Υπάρχουν τρία είδη διακειμενικότητας που μπορούμε να εντοπίσουμε σε ένα κείμενο (Roux-Faucard, 2006, σ.102-103): το «παράθεμα» (citation) με το οποίο το δάνειο είναι κυριολεκτικό και δηλώνεται (emprunt littéral et déclaré), η «αναφορά» (référence) που δεν είναι κατά λέξη αλλά δηλώνεται (emprunt non littéral mais déclaré) και τέλος ο «υπαινιγμός» (allusion) με τον οποίον η αναφορά ούτε γίνεται κατά λέξη ούτε δηλώνεται ξεκάθαρα (emprunt non littéral et non déclaré). Υπάρχει και ένα τέταρτο είδος διακειμενικότητας, που προσομοιάζει ωστόσο με τη λογοκλοπή, με το οποίο το

⁴« Ensemble de relations avec d'autres textes se manifestant à l'intérieur d'un texte » (η μετάφραση δική μας)

δάνειο γίνεται κατά λέξη αλλά δεν δηλώνεται ξεκάθαρα (*emprunt (littéral) non déclaré*)⁵.

Οι μεταφραστικές δυσκολίες και οι στρατηγικές που θα ακολουθήσει ο μεταφραστής για να μεταφράσει τέτοιες περιπτώσεις εξαρτώνται από τον τύπο διακειμενικότητας που βρίσκεται στο ΚΠ. Όταν δεν δηλώνεται ξεκάθαρα είναι δύσκολο να εντοπιστεί, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του απλού υπαινιγμού (*allusion*). Αν λοιπόν δεν ληφθεί υπόψη από τον μεταφραστή, δεν θα περάσει στον αναγνώστη αυτή η πολυεπίπεδη διάσταση του κειμένου με αποτέλεσμα να γίνει η ανάγνωση δυσνόητη. Επιβεβαιώνεται έτσι η παραδοχή ότι «[ό]σο πιο πολλές γνώσεις έχει ένας μεταφραστής, τόσο καλύτερη θα είναι η μετάφρασή του»⁶ (Jun, 1999, σ.52).

Ακόμα κι αν ο μεταφραστής εντοπίσει τη διακειμενικότητα μέσα στο κείμενο και την αποδώσει στη μετάφρασή του, υπάρχει περίπτωση να μην γίνει κατανοητή στον αναγνώστη. Γι' αυτό και ο μεταφραστής θα πρέπει να γνωρίζει σε τι κοινό απευθύνεται η μετάφρασή του, ώστε να ξέρει ποια μεταφραστική στρατηγική να ακολουθήσει. Δεν είναι λίγες οι φορές που ο μεταφραστής καλείται να αλλάξει το απόσπασμα του ΚΠ επειδή δεν είναι οικείο το νόημά του στο αναγνωστικό κοινό και να το αντικαταστήσει από ένα άλλο πιο οικείο σε αυτό, χωρίς να αλλοιώνεται το νόημα που θέλει να περάσει ο συγγραφέας του πρωτοτύπου (*décontextualisation*). Αυτή τη στρατηγική ακολούθησαν και οι μεταφραστές που μετέφραζαν τον Umberto Eco όταν, έπειτα από προτροπή του ίδιου, αντικατέστησαν μια διάσημη φράση από την ιταλική λογοτεχνία, η οποία δεν θα γινόταν κατανοητή στον Γάλλο αναγνώστη, με μια φράση από τον Alphonse de Lamartine (Roux-Faucard, 2006, σ.107). Τέτοιου είδους προβλήματα μπορούν να λυθούν και με τη βοήθεια των σημειώσεων, είτε πρόκειται για υποσημειώσεις είτε για σημειώσεις τέλους.

2.3. Η μετάφραση της ποίησης

⁵ Η μετάφραση των όρων στα ελληνικά δική μας.

⁶ « Plus riches sont ses connaissances, meilleure sera sa traduction. » (η μετάφραση δική μας)

Η μετάφραση της ποίησης είναι μια ιδιαίτερη περίπτωση καθώς δεν πρόκειται μόνο για απλή μετάφραση αλλά για ερμηνεία του ποιητικού λόγου του ΚΠ. Δεν συνίσταται μόνο στο να μεταφέρει μια ιδέα ή ένα συναίσθημα από την γλώσσα-πηγή στη γλώσσα-στόχο, αλλά και να χρησιμοποιεί την ίδια αισθητική (Kayra, 1998). Έτσι, ο ρυθμός, με τη διατήρηση των αριθμών των συλλαβών, και η αρμονία (αισθητική και ακουστική) του πρωτοτύπου παραμένει και στο κείμενο-στόχο (ΚΣ). «Η μετάφραση της ποίησης άλλες φορές απαιτεί την κυριολεξία και άλλες φορές την απαγορεύει»⁷ (St-Pierre, 1990, σ.120). Σύμφωνα με τον Νάσο Βαγενά (2004, σ.22), ο μεταφραστής «[...] θα πρέπει να μεταφράζει όχι κατά λέξη αλλά κατ' αντιστοιχία». Εξαρτάται από το ΚΠ και το νόημα, το συναίσθημα που θέλει να περάσει στον αναγνώστη. Πολλές φορές ο μεταφραστής, προκειμένου να δημιουργήσει ένα ωραίο μετάφρασμα, πέφτει στην παγίδα της υπερμετάφρασης, επιβαρύνοντας το ύφος του ΚΣ και έτσι, σύμφωνα με τον Βάρσο (1998, σ.109), «η αναπαραγωγή λέξεων που μόνο ρυθμική σημασία έχουν για το πρωτότυπο βαραίνει αναίτια τη μεταφραστική γραφή». Γι' αυτό χρειάζεται να κρατάει μια απόσταση από το ΚΠ ώστε να μην επηρεάζεται και πέφτει σε παγίδες που θα αλλοιώνουν όχι μόνο το ύφος αλλά ακόμα και το νόημα του πρωτοτύπου.

Κατά τον Joseph Brodsky, η μετάφραση της ποίησης θεωρείται «[η] τέχνη του ανέφικτου» (Κόνολι, 2012, σ.29). Καθίσταται ανέφικτη για πολλούς μεταφραστές γιατί «αναγνωρίζουν πως είναι αδύνατο να αποδοθούν όλοι οι παράγοντες καθώς και να μεταφερθούν όλα τα χαρακτηριστικά του πρωτοτύπου σε μία γλώσσα και μορφή που να είναι αποδεκτές από τον πολιτισμό και την παράδοση της γλώσσας-στόχου» (Connolly, 1997, σ.15). Ο στόχος του ποιητή όταν γράφει ένα ποίημα δεν ταυτίζεται πολλές φορές με τον στόχο του μεταφραστή όταν καλείται να το μεταφράσει, ο οποίος και επηρεάζει τελικά τη μεταφραστική διαδικασία.

Ο μεταφραστής, για να διατηρήσει στη μετάφρασή του τα δομικά και τα αισθητικά στοιχεία (αρμονία, ρυθμός, μουσικότητα, ομοιοκαταληξία) του ΚΠ γίνεται τεχνίτης της γλώσσας. «Το σημαντικό για τον μεταφραστή είναι να καταλαβαίνει την κεντρική ιδέα και να την αναδιατυπώνει με αντίστοιχες λέξεις της γλώσσας-στόχου

⁷ « Dans un cas, la poésie exigerait la littéralité, dans l'autre, elle la bannirait. » (η μετάφραση δική μας)

χωρίς όμως να χάνει το χιούμορ και το ύφος του κειμένου-πηγή» (Kayra, 1998, σ.5)⁸. Ο μεταφραστής αναλύει και συνθέτει λοιπόν όλα τα στοιχεία του ΚΠ και παίρνει κάποιες μεταφραστικές αποφάσεις. Τέτοιες αποφάσεις μπορεί να αφορούν, μεταξύ άλλων, την κυριολεκτική μετάφραση ή την πιο ελεύθερη μετάφραση (ερμηνεία), τη μετάφραση σε ομοιοκατάληκτο ή ανομοιοκατάληκτο στίχο και την έμμετρη μετάφραση. Όσο για την τελευταία, οι μεταφραστές που θεωρούν δύσκολη τη μετάφραση της ποίησης, υποστηρίζουν πως, για να είναι πετυχημένη, θα πρέπει η μετάφρασή της να γίνεται σε πεζό λόγο (Connolly, 1997, σ.20). Ο μεταφραστής έχει επίσης την δυνατότητα να προσθέσει το δικό του στοιχείο στο μετάφρασμα, «μεταποίημα», κατά τον Holmes (Δημητρούλια, Κεντρωτής, 2015), προσέχοντας πάντα να μην αλλοιωθεί αυτό του ποιητή-συγγραφέα.

Η μετάφραση του ποιητικού λόγου έχει αρκετές δυσκολίες καθώς χαρακτηρίζεται από μεταφορές, αμφισημίες, ρυθμό, μουσικότητα. Γι' αυτό λέγεται ότι ο μεταφραστής της ποίησης πρέπει να είναι και ο ίδιος ποιητής. Κάτι τέτοιο όμως δεν ισχύει. Όπως αναφέραμε παραπάνω, η μετάφραση της ποίησης είναι η αποκωδικοποίηση του ποιητικού λόγου, του νόηματος του ποιήματος. Αφού κάθε αναγνώστης ερμηνεύει με διαφορετικό τρόπο το νόημα ενός ποιήματος, έτσι και ο εκάστοτε μεταφραστής, όντας και ο ίδιος αναγνώστης, μεταφράζει σύμφωνα με τη δική του ερμηνεία που δίνει στο νόημα του ποιήματος. Γι' αυτό ο Βαγενάς (2004, σ.21) υποστηρίζει ότι «[η] μετάφραση ενός ποιήματος σαν μια πράξη ατομική είναι αναγκαστικά μια πράξη υποκειμενική».

⁸ « L'important, pour le traducteur, c'est de saisir l'idée centrale et de la reformuler par les mots correspondants de la langue cible mais sans perdre l'humour et le style du texte source. » (η μετάφραση δική μας)

3. Ο συγγραφέας Albert Cohen και οι ελληνικές μεταφράσεις του

Το 1895 γεννιέται ο Αλμπέρ Κοέν (Αμπραάμ Αλμπέρτο Κοέν/Abraham Alberto Coen). Ο πατέρας του, Ρωμανιώτης Εβραίος από τα Γιάννενα, και η μητέρα του, Ιταλοεβραία, κατοικούν στην Κέρκυρα, στην Οβριακή, μια εβραϊκή συνοικία, όπου διατηρούν και την οικογενειακή επιχείρηση. Φαίνεται ότι αν και ο Αλμπέρ Κοέν ζει μόνο πέντε χρόνια στην Κέρκυρα (1895-1900), το νησί θα επηρεάσει αργότερα το έργο του. Μαζί με την οικογένειά του μεταναστεύει και εγκαθίσταται στη Μασσαλία (1900-1912), η οποία αντιπροσωπεύει, σύμφωνα με τον ίδιο, τη Δύση. Εκεί βάζει στοίχημα να ενταχθεί στην κοινωνία της Δύσης μαθαίνοντας γαλλικά ώστε να μην νιώθει ξένος λόγω της εβραϊκής του καταγωγής και να μην πέφτει θύμα κοροϊδίας από τους συμμαθητές του στο σχολείο. Από τους συμμαθητές του ξεχωρίζει τον Marcel Pagnol με τον οποίον θα τον συνδέσει μια αληθινή φιλία και θα πορευθούν μαζί στη συγγραφή. Το 1905, σε ηλικία δέκα ετών όμως, δέχεται μια αντισημιτική λεκτική επίθεση από έναν πραματευτή. Από αυτό το γεγονός, γνωστό στην βιογραφία του ως «η μέρα του πραματευτή», συνειδητοποιεί ότι η εβραϊκή καταγωγή του στέκεται εμπόδιο στην ένταξή του στην κοινωνία και έτσι, χάρη σε αυτήν τη συνειδητοποίηση, ξεκινάει το λογοτεχνικό του έργο. Μάλιστα το γεγονός αυτό αποτελεί και το κύριο θέμα σε ένα από τα αυτοβιογραφικά έργα του (*Ô vous, frères humains*, 1972). Το 1908 θα επιστρέψει για τελευταία φορά στην Κέρκυρα για την τελετή της θρησκευτικής του ενηλικίωσης. Το μπαρ-μιτσβά θα τον σημαδέψει και με την αφήγηση αυτής της εμπειρίας ξεκινά το πρώτο κεφάλαιο του λογοτεχνικού του έργου *Solal*.

Το 1913 φτάνει στη Γενεύη και έναν χρόνο αργότερα γράφεται στη Νομική Σχολή. Τότε είναι που γράφει το όνομα του με τον γαλλικό τρόπο (Cohen). Το 1917 αποφοιτά από τη σχολή και ξεκινάει η φιλία του με τον André Spire, εβραίο-διανοούμενο. Δύο χρόνια αργότερα παίρνει την ελβετική υπηκοότητα και εργάζεται πρώτα στο Διεθνές Γραφείο Εργασίας (1926-1931) και ύστερα στον Διεθνή Οργανισμό για τους Πρόσφυγες, όπου ως Υποδιευθυντής του Τμήματος Προστασίας Προσφύγων συντάσσει το «προσωρινό διαβατήριο», που ήταν για τον ίδιο το καλύτερό του έργο. Ταυτόχρονα με την σταδιοδρομία του στους διεθνείς οργανισμούς θα αγωνιστεί με τον σιωνιστή Chaïm Weizmann προσπαθώντας να βρουν μια πατρίδα, ένα κράτος για το εβραϊκό έθνος. Στο μεταξύ, ζει για ένα χρόνο

περίπου στην Αλεξάνδρεια όπου ανακαλύπτει τον Marcel Proust και, διαβάζοντάς τον, μαγεύεται. Το 1932 εγκαθίσταται στο Παρίσι όπου μένει οχτώ χρόνια και ύστερα το εγκαταλείπει λίγο πριν την κατάληψη της πόλης από τους ναζί και πηγαίνει στο Λονδίνο. Μένει εκεί καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου αποφεύγοντας έτσι την εκτόπιση αλλά απουσιάζοντας από την κηδεία της μητέρας του στη Γαλλία, γεγονός που θα τον σημαδέψει όπως θα δούμε και στο *Le livre de ma mère* (1954). Το 1947 επιστρέφει στη Γενεύη και μένει εκεί μέχρι το τέλος της ζωής του (1981).

Το έργο του, γραμμένο εξ ολοκλήρου στη γαλλική γλώσσα, αφού δεν μιλούσε άλλη γλώσσα, είναι αντιπροσωπευτικό της λογοτεχνίας της εβραϊκής Διασποράς και ένα από τα σημαντικότερα έργα στον χώρο της γαλλόφωνης λογοτεχνίας που εκπροσωπεί την εβραϊκή κουλτούρα (Cohen, 2019). Αν και έχει απομακρυνθεί από τη θρησκεία του όπως και πολλοί διανοούμενοι εβραϊκής καταγωγής στις αρχές του 20ού αιώνα, η εβραϊκή ταυτότητα είναι το κίνητρο της γραφής του και τις περισσότερες φορές αποτελεί τη θεματική του. Αυτό είναι χαρακτηριστικό των περισσότερων συγγραφέων εβραϊκής καταγωγής, οι οποίοι αναζητούν να προσδιορίσουν την ταυτότητά τους μέσω της καταγωγής τους.

Η συγγραφική πορεία του ξεκινάει με την έκδοση της πρώτης και τελευταίας ποιητικής συλλογής *Paroles Juives* (1921) από τις εκδόσεις Crès. Πρόκειται για ποιήματα στα οποία «εξυμνεί το μεγαλείο της θρησκείας του και προσπαθεί να το εξηγήσει στους χριστιανούς αδερφούς του»⁹ (Schaffner, 2012, σ.2). Το 1923 δημοσιεύει στο περιοδικό *Nouvelle Revue Française*, του εκδοτικού οίκου Gallimard, το πρώτο του πεζό κείμενο με τίτλο «Mort de Charlot». Η συνεργασία του με τον εκδοτικό οίκο Gallimard είναι καθοριστική καθώς όλα του τα έργα θα εκδοθούν αποκλειστικά από αυτές τις εκδόσεις. Προκειμένου να πετύχει το σκοπό για τον οποίον αγωνιζόταν, να δημιουργήσει δηλαδή ένα κράτος για το εβραϊκό έθνος και να προωθήσει την εβραϊκή διάνοηση, εκδίδει το περιοδικό *La Revue Juive* το 1925. Αναφέρει χαρακτηριστικά στο δεύτερο τεύχος του περιοδικού, στις 15 Μαρτίου 1925 ότι «TO REVUE JUIVE είναι το όργανο της εβραϊκής αναγέννησης»¹⁰ (Schaffner, 2012, σ.2). Διευθυντής του περιοδικού είναι ο ίδιος και εκδότης ο Gallimard. Αν και έχει καταφέρει να συνεργαστεί με σημαντικές προσωπικότητες όπως ο Albert

⁹ « [...] il chante la grandeur de sa religion et tente de l'expliquer à ses frères chrétiens. » (η μετάφραση δική μας)

¹⁰ « LA REVUE JUIVE est l'organe de la renaissance juive. » (η μετάφραση δική μας)

Einstein και ο Sigmund Freud, η έκδοση του περιοδικού θα διαρκέσει μόνο ένα χρόνο (1925-Νοέμβριο 1926).

Οι λόγοι διάλυσης του περιοδικού είναι άγνωστοι μέχρι σήμερα γιατί δεν έχει έρθει στο φως η αλληλογραφία του Κοέν από εκείνα τα χρόνια. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Alain Schaffner (2012), εικάζεται ότι μπορεί να οφείλεται σε τρεις πιθανές αιτίες. Η πρώτη ίσως να αφορά διοικητικές, οικονομικές δυσκολίες ή ακόμα και ασυμφωνίες μεταξύ των μελών που συμμετείχαν σε αυτό το περιοδικό. Η δεύτερη στην αδυναμία του περιοδικού να βρει ένα πρόσφορο έδαφος, ένα πιστό αναγνωστικό κοινό, κυρίως εβραϊκό. Μην ξεχνάμε ότι την περίοδο που δημιουργήθηκε το *Revue Juive*, η κατάσταση στην Ευρώπη ήταν τεταμένη όσον αφορά την πολιτική (άνοδος του Mussolini και του Hitler, υπόθεση Dreyfus, αντισημιτισμός). Και η τρίτη και τελευταία αιτία διάλυσης ήταν μάλλον ότι επρόκειτο για ένα συλλογικό έργο από την πλευρά των σιωνιστών και ατομικό έργο από την πλευρά του Κοέν. Οι στόχοι τους ήταν διαφορετικοί: οι σιωνιστές προσπαθούσαν, μέσω των κειμένων στο περιοδικό, να ευαισθητοποιήσουν τους αναγνώστες υπέρ του κράτους του Ισραήλ ενώ ο Κοέν στόχευε σε ένα πιο καλλιτεχνικό έργο. Για τον ίδιο, το περιοδικό αποτέλεσε την αφετηρία για τη συγγραφή. Μέσω του περιοδικού ξεκίνησε να εκδίδει κείμενα με πολιτικό περιεχόμενο, ποιήματα, θεατρικά. Χάρη σε αυτό λοιπόν στρέφεται αργότερα στη συγγραφή λογοτεχνικών έργων.

Το λογοτεχνικό του έργο, όπως κατηγοριοποιείται από την Οντέτ Βαρών-Βασάρ (2019), αφορά τέσσερα μυθιστορηματικά έργα (*Solal*, *Mangeclous*, *Belle du Seigneur*, *Les Valeureux*) και τρία αυτοβιογραφικά (*Le livre de ma mère*, *Ô vous, frères humains*, *Carnets* 1978). Το 1930 ξεκινάει με την έκδοση του πρώτου μυθιστορήματος *Solal* από τον εκδοτικό οίκο Gallimard. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Κοέν βλέπει στο πρόσωπο του Σολάλ, κεντρικού ήρωα του βιβλίου, τον εαυτό του καθώς βάζει τον ήρωα να ζει στην Ελβετία και στη Γαλλία και να αναζητά την ταυτότητά του, όπως και ο ίδιος. Τον Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς με την έκδοση του *Solal* δημοσιεύεται και το μοναδικό θεατρικό του έργο *Ézéchiël* στο περιοδικό *Palestine Nouvelle Revue Juive*. Ένα χρόνο αργότερα παίζεται για μία και μόνο παράσταση στο Théâtre de l'Odéon και οι θεατές το υποδέχονται με θέρμη. Ο Κοέν ωστόσο απογοητεύεται από την παράσταση και ίσως γι' αυτό και δεν ξαναγράφει άλλο θεατρικό έργο. Το 1933 όταν ανεβαίνει και πάλι το θεατρικό έργο στην Comédie Française, αυτήν τη φορά για δέκα παραστάσεις, οι κριτικές είναι αρνητικές.

Τελευταία φορά που γίνονται παραστάσεις του *Ézéchiel* είναι μετά το θάνατο του Κοέν, το 1986 στο Théâtre Quotidien de Montpellier. Από τις εκδόσεις Gallimard το θεατρικό έργο θα εκδοθεί το 1956. Το 1932 γράφει τον *Mangeclous*, το οποίο εκδίδει και πάλι ο Gallimard το 1938.

Την περίοδο του πολέμου, όταν ο συγγραφέας ζει στο Λονδίνο για να γλιτώσει από την καταδίωξη των ναζί, παρατηρούμε την απομάκρυνσή του από τη συγγραφή λογοτεχνικών έργων και την έντονη παρουσία του στο αντιστασιακό περιοδικό *La France libre*. Είναι η δεύτερη φορά που θα δημοσιεύσει κείμενα σε περιοδικό ύστερα από το *Revue Juive*. Το 1941 δημοσιεύει λοιπόν εκεί το κείμενο «Angleterre I» και ένα χρόνο μετά, στο ίδιο περιοδικό, ένα κείμενο σε δύο συνέχειες με τίτλο «Salut à la Russie» και το «Combat de l'homme». Και τα τρία τα υπογράφει με το ψευδώνυμο Jean Mahan γιατί «[φ]οβάται τα αντίποινα του αυταρχικού καθεστώτος του Vichy κατά της μητέρας του που μένει στη Μασσαλία» (Médioni, 2007, σ.192).¹¹ Τον Φεβρουάριο του 1943 δημοσιεύει στο περιοδικό *Message Belgian Review* το «Churchill d'Angleterre», με το ίδιο ψευδώνυμο. Την ίδια χρονιά, επιστρέφει στο *La France libre* και γράφει το «Chant de mort», λόγω του θανάτου της μητέρας του, το οποίο δημοσιεύεται σε τέσσερις συνέχειες. Το τελευταίο κείμενο που δημοσιεύει κατά την περίοδο του πολέμου, στο ίδιο περιοδικό σε δύο συνέχειες, είναι το «Jour de mes dix ans». Τα δύο τελευταία κείμενα που δημοσιεύει στο περιοδικό θα αποτελέσουν ένα προσχέδιο της θεματικής των αυτοβιογραφικών έργων που θα ακολουθήσουν στη συνέχεια.

Το 1954 επιστρέφει στο λογοτεχνικό του έργο με την έκδοση του αυτοβιογραφικού βιβλίου *Le livre de ma mère*. Πυρήνας αυτού του βιβλίου είναι το «Chant de mort» που είχε δημοσιεύσει νωρίτερα στο *La France libre*. Μια σημαντική χρονιά για τον Κοέν είναι το 1968 με την έκδοση του *Belle du Seigneur*, τριάντα χρόνια μετά την πρώτη γραφή του, «ένα αντι-μυθιστόρημα, ένα βιβλίο που απομυθοποιεί τον έρωτα-πάθος και διαλύει τις ψευδαισθήσεις των εραστών» (Cohen, 2019). Κεντρικός ήρωας και σε αυτό το έργο με θέμα τον έρωτα είναι ο Σολάλ. Αυτό το μυθιστόρημα, στο οποίο απονέμεται το 1969 το Μεγάλο Βραβείο της Γαλλικής Ακαδημίας (Grand prix du roman), γίνεται πρώτο σε πωλήσεις στη Λευκή Σειρά του Gallimard. Το 1969 εκδίδεται το βιβλίο του *Les Valeureux* το οποίο στην αρχή

¹¹ « Il craint des représailles du régime autoritaire de Vichy sur sa mère restée à Marseille. » (η μετάφραση δική μας)

αποτελούσε μέρος του *Belle du Seigneur* και ύστερα από προτροπή του Gallimard αποκόπτεται και εκδίδεται ως ξεχωριστό βιβλίο. Το δεύτερο αυτοβιογραφικό έργο του, *Ô vous, frères humains*, εκδίδεται το 1972 και το απευθύνει στους αντισημίτες. Πυρήνας του έργου, που βασίζεται στην τραυματική του εμπειρία με τον πραιματευτή, αποτελεί το κείμενο «Jour de mes dix ans» που δημοσίευσε στο *La France libre* το 1945. Το 1979 εκδίδεται και το τελευταίο του αυτοβιογραφικό έργο *Carnets 1978*. Όλα τα έργα του συγκεντρώνονται και εκδίδονται από τη σειρά Pléiade του Gallimard με τον πρώτο τόμο, που περιέχει και το βραβευμένο έργο *Belle du Seigneur*, να δημοσιεύεται το 1986 και τον δεύτερο το 1993.

Το έργο του Κοέν στην Ελλάδα θα λέγαμε ότι δεν είναι τόσο γνωστό στο πλατύ κοινό. Αυτό φαίνεται από τις μεταφράσεις των βιβλίων του. Σύμφωνα και με τη Φανή Σωφρονίδου (2016), μόλις τέσσερα έργα του έχουν μεταφραστεί από το 1990 έως το 1997 και ένα πιο πρόσφατα, το 2021. Όσο για τους εκδοτικούς οίκους σε Γαλλία και Ελλάδα, παρατηρούμε ότι, αν και τα έργα του Κοέν στη Γαλλία εκδόθηκαν όλα από τις ίδιες εκδόσεις (εκδόσεις Gallimard) εκτός από την ποιητική συλλογή *Paroles juives* που ανέλαβαν οι εκδόσεις G. Crès et Cie και Kundig, στην Ελλάδα διαφορετικοί εκδότες αναλαμβάνουν την έκδοση των μεταφρασμένων βιβλίων (Χατζηνικολή, Ηριδανός, Εξάντας, Καστανιώτη, Εύμαρος). Πιθανόν λόγω του χαμηλού ενδιαφέροντος των αναγνωστών για τον συγγραφέα των βιβλίων ή για τις θεματικές τους.

Το πρώτο έργο του Κοέν που μεταφράστηκε στα ελληνικά ήταν το 1990, το *Belle du Seigneur* (*Η Ωραία του Κυρίου*) από την Ιωάννα Χατζηνικολή και εκδόθηκε από τις ομώνυμες εκδόσεις. Υποθέτουμε ότι επιλέχθηκε πρώτα το συγκεκριμένο έργο προς μετάφραση λόγω της διάκρισης που είχε πάρει από την Γαλλική Ακαδημία. Στη συνέχεια, το 1992 μεταφράστηκε ο *Solal* (*Σολάλ*) από τη μεταφράστρια Οντέτ Βαρόν-Βασάρ (εκδόσεις Χατζηνικολή) και το 2019 γίνεται μια επανέκδοση του έργου με την αναθεωρημένη μετάφραση, σημειώσεις και επίμετρο από τις εκδόσεις Εξάντας. Μετάφραση αποσπάσματος του *Σολάλ* βρίσκουμε και στο περιοδικό *Ανακύκλιση* του Τάσου Κόρφη στις αρχές του 1990, χωρίς όμως να εκδίδεται στη συνέχεια η μετάφραση του βιβλίου από τον ίδιο (Cohen, 2019). Τα τελευταία έργα που μεταφράζονται τη δεκαετία '90 είναι ο *Mangeclous* (*Καρφοχάφτης*, 1994) από την ίδια μεταφράστρια και τις εκδόσεις Ηριδανός και το αυτοβιογραφικό βιβλίο *Le livre de ma mère* (*Το βιβλίο της μητέρας μου*, 1994) από την Πόλλα Ζαχοπούλου

Βλάχου και τις εκδόσεις Καστανιώτη, το οποίο θα παρουσιάσουμε αναλυτικότερα στο επόμενο κεφάλαιο. Τέλος, το έργο που μεταφράστηκε το 2021 είναι το *Ô vous, frères humains* (Ω εσείς, αδέρφια μου άνθρωποι) από την Ευαγγελία Φρυδά και τις εκδόσεις Εύμαρος. Δύο βιβλία του παραμένουν μέχρι και σήμερα αμετάφραστα (*Les Valeureux, Carnets 1978*), η ποιητική συλλογή *Paroles juives* καθώς και το μοναδικό θεατρικό έργο του, *Ézéchiel*. Ωστόσο, χάρη στην ελληνοεβραϊκή καταγωγή του Κοέν, στο ύφος γραφής του και τη θεματική των έργων του ευχόμαστε τα επόμενα χρόνια να μεταφραστούν όλα τα έργα του και το ελληνικό αναγνωστικό κοινό να γνωρίσει καλύτερα έναν ακόμη ξεχωριστό συγγραφέα.

4. *Le livre de ma mère*

Μετά από μια παύση λόγω του πολέμου (1941-1945) και την ισχυρή παρουσία του στο περιοδικό *La France libre*, ο Κοέν επιστρέφει στη λογοτεχνική συγγραφή το 1954 με το αυτοβιογραφικό έργο *Le livre de ma mère*. Το έργο αυτό γράφεται μετά από μια διακοπή δεκαπέντε ετών από το τελευταίο βιβλίο που δημοσιεύτηκε, έναν πόλεμο, ένα διαζύγιο με τη δεύτερη σύζυγό του, τη Marianne Goss, και δύο μετακινήσεις (στο Παρίσι και το Λονδίνο) ξεπερνώντας κατά πολύ το θέμα το οποίο αναγγέλλει στον τίτλο του βιβλίου (Blot, 1986). Πρόκειται για ένα βιβλίο στο οποίο ο συγγραφέας εκφράζει την αγάπη, τον θαυμασμό και τον σεβασμό προς τη μητέρα του μέσα από την εξιστόρηση των αναμνήσεών του με εκείνη. Την παρουσιάζει ως την τέλεια μητέρα, η οποία ζούσε μόνο για τον γιο της και μέσα από τον γιο της. Την εξιδανικεύει και δεν μπορεί να την αντικαταστήσει με καμία άλλη αγάπη. Μέσα από τις αναμνήσεις του, ζωντανεύουν γεγονότα τα οποία τα περιγράφει με τέτοιες λεπτομέρειες που δίνει την αίσθηση στον αναγνώστη ότι τα ζει και ο ίδιος ξανά μαζί με τον συγγραφέα. Ειδικότερα τα αποσπάσματα στα οποία αναφέρει τα λόγια της μητέρας του, τα έχει γράψει με τέτοιο ύφος και λόγο που φαίνεται σαν να μιλάει η ίδια η μητέρα του, ζωντανεύοντάς την μπροστά στον αναγνώστη, ήδη από το κεφάλαιο III: « Je l’entends qui me parle. » (Cohen, 2021, σ.23).

[O] Κοέν αποσιωπά το τραυματικό γεγονός που αποτελεί το αντικείμενο μιας άλλης αυτοβιογραφικής αφήγησης, *Ô vous frères humains*: η μέρα που έγινε 10 χρονών, συμβολική ημερομηνία της ενηλικίωσής του μέσω της ανακάλυψης του αντισημιτισμού, του μίσους, της μοναξιάς. Στο *Livre de ma mère*, η κύρια ημερομηνία της ενηλικίωσης είναι η απώλεια της μητέρα του. (Cabot, 2019, σ.282)¹²

Αξίζει να σημειώσουμε σε αυτό το σημείο ότι ο πατέρας του, Marc Coen, δεν αναφέρεται σχεδόν καθόλου σε όλο το βιβλίο. Ο πρώτος βιογράφος του, Jean Blot (1986, σ.244), αναφέρει ότι υπάρχει ένας μύθος σύμφωνα με τον οποίο αυτό το βιβλίο το έγραψε για την τρίτη σύζυγό του, την Bella Berkovitch, στην οποία ήθελε

¹² « [...] Cohen passe sous silence l’événement traumatique qui est à lui seul l’objet d’un autre récit autobiographique, *Ô vous frères humains* : c’est le jour de ses 10 ans, date symbolique de l’entrée dans l’âge adulte par la découverte de l’antisémitisme, de la haine, de la solitude. C’est que, dans le *Livre de ma mère*, la date fondatrice de l’entrée dans l’âge adulte est celle de la perte de la mère [...] » (η μετάφραση δική μας)

να γνωρίσει τον άνθρωπο που του χάρισε τη ζωή και αυτό το ταλέντο, την μητέρα του.

Η μητέρα του πεθαίνει τον Ιανουάριο του 1943 στη Μασσαλία ενώ ο ίδιος βρίσκεται ακόμα στο Λονδίνο όπου είχε καταφύγει κατά την περίοδο του πολέμου. Εκείνη τη χρονιά, όπως αναφέραμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, ο Κοέν γράφει το «Chant de mort». Αυτό το κείμενο θεωρείται ένα προσχέδιο και πυρήνας του κατοπινού βιβλίου του *Le livre de ma mère* το οποίο εκδίδεται το 1954. Μετά το θάνατο του Κοέν, το έργο γίνεται και θεατρικό. Η πρώτη παράσταση ανεβαίνει το 1986 σε σκηνοθεσία Michel Touraille, το 1995 με ηθοποιό τον Ελβετό Alain Chevallier, το 2002 ανεβαίνει σε σκηνοθεσία Jean-Louis Hourdin και τέλος, το 2017 από τον Dominique Pitoiset. Μεταξύ των παραστάσεων, γίνονται δύο αναγνώσεις του έργου: η πρώτη το 1997 από την Ludmila Mikael και η δεύτερη το 2014 από τον Patrick Timsit, ο οποίος ήταν και ο ηθοποιός της παράστασης του έργου που ανέβηκε το 2017.

Μαθαίνουμε ότι ο Κοέν αλληλογραφούσε με τις εκδόσεις Gallimard (και μετά το θάνατό του η γυναίκα του Bella) για διάφορα θέματα που προέκυπταν για το συγκεκριμένο έργο. Η αλληλογραφία τους (59 γράμματα) είχε ως θέμα αρχικά την δημοσίευση του *Le livre de ma mère* και αργότερα την ανατύπωση του έργου στη «Λευκή συλλογή» (collection Blanche). Μετά το θάνατο του Κοέν, η αλληλογραφία μεταξύ της Bella και των εκδόσεων αφορούσε τις επανεκδόσεις ή τις ανατυπώσεις του έργου ή τυχόν διορθώσεις, τροποποιήσεις του εξωφύλλου. Η αλληλογραφία του Κοέν και αργότερα της γυναίκας του δεν περιοριζόταν μόνο με τις εκδόσεις Gallimard. Πολλοί ήρθαν σε επαφή μαζί τους γιατί ήθελαν να πάρουν την άδεια να δημοσιεύσουν αποσπάσματα του *Le livre de ma mère* σε περιοδικά ή ανθολογίες ή ακόμα και να συνοδεύσουν με αυτά τα αποσπάσματα άλλα έργα (έκθεση ζωγραφικής, έργα και άλμπουμ που είχαν ως θέμα τις περισσότερες φορές την μητέρα, την γυναίκα, την οικογένεια).

Το λογοτεχνικό έργο μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες: στα αγγλικά (*Book of my mother*), στα γερμανικά (*Das Buch meiner Mutter*), στα εσθονικά (*Raamat minu emast*), στα ισπανικά (*El libro de mi madre*), στα λεττονικά (*Es atceros savu māti*), στα λιθουανικά (*Knyga apie mano motiną*), στα ολλανδικά (*Het boek van mijn moeder*) και στα πολωνικά (*Książka o mojej matce*). Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι είναι

ένα πολυμεταφρασμένο βιβλίο. Στα ελληνικά μεταφράστηκε (*Το βιβλίο της μητέρας μου*) και εκδόθηκε το 1994. Από τότε δεν έχει μεταφραστεί εκ νέου ούτε έχει εκδοθεί αναμετάφρασή του, όπως στην περίπτωση του *Σολάλ*. Σήμερα είναι εξαντλημένο από τον εκδοτικό οίκο αλλά διαθέσιμο στο αναγνωστικό κοινό μόνο στις βιβλιοθήκες. Η παρούσα εργασία στοχεύει σε μια νέα, σύγχρονη μετάφραση του έργου και στην ανάγνωσή του ώστε να γίνει το έργο και πάλι γνωστό στο σύγχρονο αναγνωστικό κοινό.

5. Μετάφρασμα

II

Το απόγευμα της Παρασκευής, που για τους Εβραίους είναι η αρχή της ιερής μέρας του Σαμπάτ, η μητέρα μου γινόταν όμορφη και στολιζόταν. Έβαζε το μεγαλοπρεπές μαύρο μεταξωτό φόρεμά της και τα κοσμήματα που της απέμεναν. Γιατί ήμουν σπάταλος στην ξέγνοιαστη εφηβεία μου και έδινα χρήματα σε όσους ζητιάνους ήταν γέροι και με μεγάλη γενειάδα. Κι αν άρεσε σε κάποιον φίλο η ταμπακιέρα μου, η χρυσή ταμπακιέρα γινόταν δικιά του. Όταν ήμουν φοιτητής με ατίθασες μαύρες υμνωδίες στο κεφάλι μου και με καλή, κάπως τρελή αν και τρυφερή καρδιά, είχε πουλήσει στη Γενεύη τα πιο αριστοκρατικά κοσμήματά της για τα οποία ήταν τόσο περήφανη, η γλυκιά μου, και που της ήταν απαραίτητα για τον αφελή τίτλο της κόρης προεστών μιας περασμένης εποχής. Είχε πουλήσει τόσες φορές τα κοσμήματά της για μένα, πάντα εξαπατημένη από τους κοσμηματοπώλες και κρυφά από τον πατέρα μου του οποίου η αυστηρότητα μας τρόμαζε, τη μητέρα μου κι εμένα, και μας έκανε συνένοχους. Την ξαναβλέπω να βγαίνει από εκείνο το κοσμηματοπωλείο στη Γενεύη, τόσο περήφανη για το πενιχρό ποσό που είχε λάβει για μένα, ευτυχισμένη, συγκλονισμένη από ευτυχία, ευτυχισμένη που είχε πουλήσει για μένα τα αγαπημένα της κρεμαστά σκουλαρίκια, τα δαχτυλίδια της και τα μαργαριτάρια της που ήταν τα στολίδια της τάξης της, η τιμή της ως κυρία της Ανατολής. Τόσο ευτυχισμένη, η γλυκιά μου που ήδη περπατούσε με δυσκολία, καθώς ήδη ο θάνατος την παραμόνευε. Τόσο ευτυχισμένη που θα στερούνταν τα πάντα για μένα, που θα μου έδινε χρήματα τα οποία, μέσα σε μερικές μέρες, θα ξοδεύονταν στα νεανικά και επιδέξια χέρια μου, χέρια που σπαταλούσαν γρήγορα. Τα έπαιρνα, τρελός και ακτινοβολώντας, και λίγο με απασχολούσε η μητέρα μου, γιατί είχα εκθαμβωτικά έντονο χαμόγελο και ήμουν ο αγαπημένος εραστής της μιας και της άλλης όμορφης νεαρής κοπέλας που την αγαπούσε ωστόσο κι αυτός και έτσι ήμουν συνέχεια ανάμεσα στους αντικατοπτρισμούς με τα χίλια είδωλα του παλατιού του έρωτα. Ω περίεργη ωχρότητα των πεθαμένων ερώτων μου. Έπαιρνα τα χρήματα και δεν γνώριζα, ως γιος που ήμουν, ότι αυτά τα μεγάλα χρηματικά ποσά ήταν η ταπεινή προσφορά της μητέρας μου στο βωμό της μητρότητας. Ω ιέρεια του γιου της, ω μεγαλειότητα που μου πήρε καιρό να αναγνωρίσω. Πολύ αργά τώρα.

Κάθε Σαμπάτ, στη Μασσαλία, όπου έφτανα από τη Γενεύη για να περάσω τις διακοπές μου, η μητέρα μου περίμενε τον πατέρα μου κι εμένα που επιστρέφαμε από τη συναγωγή με κλαδιά μυρτιάς στο χέρι. Έχοντας στολίσει για το Σαμπάτ το ταπεινό διαμέρισμα της που ήταν το εβραϊκό βασίλειό της και η φτωχή πατρίδα της, η μητέρα μου καθόταν, ολομόναχη, μπροστά από το εορταστικό τραπέζι του Σαμπάτ και, τελετουργικά, περίμενε τον γιο της και τον σύζυγό της. Ενώ καθόταν και ανάγκαζε τον εαυτό της σε μια συγκρατημένη ακινησία για να μην χαλάσει καθόλου τα όμορφα ρούχα της, συγκινημένη και κορδωμένη γιατί ήταν αξιοπρεπώς σφιγμένη μέσα στον κορσέ της, συγκινημένη γιατί ήταν καλοντυμένη και αξιοσέβαστη, συγκινημένη γιατί άρσεσε στις δύο αγάπες της, τον σύζυγό της και τον γιο της, των οποίων θα άκουγε σε λίγο τα σημαντικά βήματα στις σκάλες, συγκινημένη για τα καλοχτενισμένα μαλλιά της που γυάλιζαν από το παλιό αμυγδαλέλαιο, γιατί δεν το είχε και πολύ με τον καλλωπισμό, συγκινημένη σαν μια μικρή κοπέλα σε απονομή βραβείων, η γερασμένη μητέρα μου περίμενε τους δύο σκοπούς της ζωής της, τον γιο της και τον σύζυγό της.

Καθισμένη κάτω από τη φωτογραφία μου στην οποία ήμουν δεκαπέντε ετών και που ήταν ο βωμός της, τη φρικτή φωτογραφία μου που την έβρισκε θαυμάσια, καθισμένη μπροστά από το τραπέζι του Σαμπάτ και τα τρία αναμμένα κεριά, μπροστά από το γιορτινό τραπέζι που ήταν ήδη ένα κομμάτι της βασιλείας του Μεσσία, η μητέρα μου ανέπνεε ικανοποιημένη αλλά λίγο συγκινημένη γιατί θα έφταναν όπου να 'ναι οι δύο άντρες της, οι φανοστάτες της ζωής της. Μα ναι! χαιρόταν, θα έβρισκαν το διαμέρισμα τόσο καθαρό και πολυτελές εκείνο το Σαμπάτ, θα την επαινούσαν για την εντυπωσιακή τάξη του διαμερίσματός της, και θα την επαινούσαν επίσης για το κομψό φόρεμά της. Ο γιος της, που έμοιαζε να μην κοιτάζει αλλά όλα τα έβλεπε, θα έριχνε μια γρήγορη ματιά στην καινούρια κολαρίνα της και στις καινούριες μανσέτες της και, ναι, σίγουρα, αυτές οι αλλαγές θα είχαν την σημαντική έγκρισή του. Και αυτή ήταν ήδη περήφανη, θα προετοίμαζε ήδη αυτό που θα τους έλεγε, ίσως με κάποιες αθώες υπερβολές για τη γρηγοράδα και τα οικιακά κατορθώματά της. Και θα έβλεπαν τι ικανή γυναίκα και οικοδέσποινα που ήταν. Τέτοιες ήταν οι φιλοδοξίες της μητέρας μου.

Έμενε εκεί, καθισμένη και γεμάτη οικογενειακή αγάπη, απαριθμώντας τους ήδη στο μυαλό της όλα όσα είχε μαγειρέψει και πλύνει και τακτοποιήσει. Κάπου κάπου, πήγαινε στην κουζίνα για να κάνει, με τα χεράκια της όπου έλαμπε η μεγαλειώδης βέρα, άσκοπα και χαριτωμένα καλλιτεχνικά χτυπήματα με την ξύλινη κουτάλα στα

κεφτεδάκια που σιγόβραζαν μέσα στην σάλτσα τομάτας. Τα τροφαντά χεράκια της με την τόσο λεπτή επιδερμίδα, που την επαινούσα λίγο υποκριτικά αλλά με πολλή αγάπη, γιατί η αφελής ευχαρίστησή της με χαροποιούσε. Ήταν τόσο επιδέξια στην κουζίνα, τόσο αδέξια στα υπόλοιπα. Αλλά στην κουζίνα της, όπου κρατούσε την κομψότητα της γερασμένης κυρίας, τι περίφημη και αποφασιστική αρχηγός που ήταν! Αθώα χτυπήματα της μητέρας μου στην κουζίνα της, χτυπήματα της κουτάλας στα κεφτεδάκια, ω τελετουργικό, σοφά, τρυφερά και χαριτωμένα χτυπήματα, παράλογα και αναποτελεσματικά, τόσο αγαπητά και ικανοποιητικά, που λέγατε στην γαλήνια ψυχή της ότι όλα ήταν καλά, ότι τα κεφτεδάκια ήταν τέλεια και θα εγκρίνονταν από τους δυο δύσκολους άντρες της, ω προσεκτικά και ανόητα χτυπήματα που χάθηκαν για πάντα, χτυπήματα της μητέρας μου που χαμογελούσε ανεπαίσθητα ολομόναχη στην κουζίνα της, αδέξια και μεγαλοπρεπής χάρη, μεγαλειότητα της μητέρας μου.

Επιστρέφοντας από την κουζίνα, θα καθόταν, πολύ ήσυχη στην οικιακή ιεροσύνη της, ικανοποιημένη από την ταπεινά ασυνήθιστη μοναχική μοίρα της, με στολίδι μόνο τον άντρα της και τον γιο της που ήταν η υπηρέτρια κι ο φύλακός τους. Αυτή η γυναίκα, που είχε υπάρξει νέα και όμορφη, ήταν η κόρη του Μωσαϊκού νόμου, του ηθικού νόμου που ήταν γι' αυτήν πιο σημαντικός από τον Θεό. Συνεπώς, όχι αγάπες από έρωτα, όχι ερωτικές ιστορίες σαν της Άννας Καρένινα. Έναν σύζυγο, ένα γιο να κατευθύνει και να υπηρετεί με ταπεινή μεγαλειότητα. Δεν παντρεύτηκε από έρωτα. Την είχαν παντρέψει και εκείνη δέχτηκε πειθήνια. Και η βιβλική αγάπη γεννήθηκε, τόσο διαφορετική από τα δυτικά πάθη μου. Η ιερή αγάπη της μητέρας μου γεννήθηκε μέσα στο γάμο, μεγάλωσε με τη γέννηση του μωρού που ήμουν εγώ, ολοκληρώθηκε με την ένωση με τον αγαπημένο σύζυγό της ενάντια στην άσχημη ζωή. Υπάρχουν πάθη στροβιλιστικά και φωτεινά. Δεν υπάρχει πιο μεγάλη αγάπη.

Κατά τη διάρκεια ενός Σαμπάτ που σκέφτομαι τώρα, καθόταν και τον περίμενε, ικανοποιημένη με τον εαυτό της και με το πόσο καλά έδειχνε ο γιος της εκείνο το πρωί, και σχεδίαζε να του ετοιμάσει την Κυριακή μια αμυγδαλόπαστα. «Θα την ψήσω λίγο παραπάνω από την τελευταία φορά», σκεφτόταν. Και τη Δευτέρα, ναι, θα του έκανε ένα γλυκό με καλαμποκάλευρο και μπόλικες κορινθιακές σταφίδες. Πολύ ωραία. Ξαφνικά, όταν κοίταζε το ρολόι του τοίχου και αντιλήφθηκε ότι ήταν ήδη οχτώ το βράδυ, πήρε μια έκφραση τρόμου και ελάχιστου αυτοελέγχου που είναι το προνόμιο των λαών που είναι σίγουροι για το αύριο και συνηθισμένοι στην ευτυχία. Είχαν πει ότι θα επέστρεφαν στις επτά. Ατύχημα; Τους χτύπησε αυτοκίνητο; Με

ιδρωμένο μέτωπο, πήγε να ελέγξει το ρολόι στην κρεβατοκάμαρα. Μόλις επτά παρά δέκα. Χαμογέλασε στον καθρέφτη και ευχαρίστησε τον Θεό του Αβραάμ, του Ισαάκ και του Ιακώβ. Αλλά κλείνοντας την πόρτα της κρεβατοκάμαρας, το χέρι της άγγιξε ελαφρά τη μύτη ενός καρφιού. Τέτανος! Γρήγορα, βάμμα ιωδίου! Οι Εβραίοι αγαπούν λίγο υπερβολικά τη ζωή. Φοβήθηκε το θάνατο και σκέφτηκε το γαμήλιο νυχτικό που θα της ξαναβάζαμε τη μέρα που θα πέθαινε, το απαίσιο νυχτικό που ήταν κλεισμένο στο τελευταίο συρτάρι της ντουλάπας της, στο τρομακτικό συρτάρι που δεν άνοιγε ποτέ. Παρά τη θρησκεία της, πίστευε λίγο στην αιώνια ζωή. Ξαφνικά όμως η ζωντάνια για ζωή επέστρεψε, γιατί είχε μόλις ακούσει κάτω από τη σκάλα τα συγκινητικά βήματα των δύο αγαπημένων της στην αρχή της σκάλας.

Μια τελευταία ματιά στον καθρέφτη, για να αφαιρέσει τα τελευταία ίχνη πούδρας που τέτοια γιορτινή μέρα έβαζε κρυφά και με ένα μεγάλο αίσθημα αμαρτίας, μια αθώα άσπρη πούδρα Roger & Gallet, που, νομίζω, λεγόταν «Vera Violetta». Και γρήγορα πήγαινε να ανοίξει την πόρτα, που ήταν κλειδωμένη με μια αλυσίδα ασφάλειας, γιατί ποτέ δεν ξέρεις και οι αναμνήσεις από τα πογκρόμ είναι βαθιά ριζωμένες. Γρήγορα να ετοιμάσει την είσοδο των δύο πολύτιμων αντρών της. Τέτοια ήταν η παθιασμένη ζωή της αγίας μητέρας μου. Λίγο Χόλγουντ, όπως βλέπετε. Τα κομπλιμέντα από τον σύζυγο και το γιο της και η ευτυχία τους ήταν όλα αυτά που ζητούσε από τη ζωή.

Άνοιγε την πόρτα προτού χτυπήσουν. Πατέρας και γιος δεν εκπλήσσονταν από αυτή την πόρτα που άνοιγε μαγικά. Το είχαν συνηθίσει και ήξεραν ότι αυτή η επιτηρήτρια της αγάπης πάντα παραμόνευε. Ναι, παραμόνευε και μάλιστα τόσο που τα μάτια της, επιτηρητές της υγείας και των ανησυχιών μου, με έκαναν να δυσανασχετώ μερικές φορές. Διαισθητικά, τα έβαζα μαζί της επειδή με παρακολουθούσε υπερβολικά και μάντευε τις σκέψεις μου. Ω ιερή φρουρά που χάθηκες για πάντα. Μπροστά από την ανοιχτή πόρτα, χαμογελούσε, συγκινημένη, αξιοπρεπής, σχεδόν κοκέτα. Όταν μπορώ, είναι σαν να την ξαναβλέπω, σαν οι νεκροί να είναι ζωντανοί. «Καλώς ήρθατε», μας έλεγε με μια συνεσταλμένη και στομφώδη αξιοπρέπεια, πρόθυμη γιατί ήθελε να αρέσει, συγκινημένη γιατί ήταν αξιοπρεπής και καλωπισμένη για το Σαμπάτ. «Καλώς ήρθατε, γαλήνιο Σαμπάτ», μας έλεγε. Και με υψωμένα τα χέρια της, ανοιχτά σαν ακτίνες, με ευλογούσε ιερατικά και κοίταζε, με τρόπο σχεδόν ζωώδη, με την προσοχή μιας λέαινας, για να δει αν ήμουν ακόμα υγιής ή, ανθρώπινα, για να δει αν ήμουν λυπημένος ή ανήσυχος. Όλα όμως ήταν καλά

εκείνη τη μέρα και εκείνη μύριζε την καθιερωμένη μυρτιά που της φέρναμε. Έτριβε τα κλαδιά στα χεράκια της και μύριζε το άρωμα λίγο θεατρικά, όπως αρμόζει στους ανθρώπους της ανατολικής φυλής μας. Ήταν λοιπόν τόσο όμορφη, η γερασμένη Μαμά μου που μετακινούνταν με δυσκολία, η Μαμά μου.

III

Αυτό που διηγήθηκα τώρα μόλις, είναι μια ανάμνηση από τον καιρό που η μητέρα μου ήταν ήδη μεγάλη και εγώ ενήλικας, μεταμφιεσμένος σε διεθνή δημόσιο υπάλληλο. Ερχόμουν από τη Γενεύη να περάσω μερικές μέρες από τις διακοπές μου στη Μασσαλία, στους γονείς μου. Η μητέρα μου ήταν ευτυχισμένη που ο γιος της, ο οποίος είχε, όπως πίστευε εκείνη με μεγάλη υπερβολή, μια τόσο επιβλητική θέση ανάμεσα στους Εθνικούς, δέχτηκε με την καρδιά του να πηγαίνει κάθε Σαμπάτ στη συναγωγή της Μασσαλίας. Την ακούω να μου μιλάει.

«Πες μου, γιε μου, πηγαίνεις και στη Γενεύη στον Οίκο του Αιώνιου; Θα έπρεπε, σε διαβεβαιώνω. Ο Θεός μας είναι μεγάλος, ξέρεις, και είναι ένας ιερός Θεός, ο αληθινός Θεός, μας έσωσε από τον Φαραώ, είναι αδιαμφισβήτητο και η Βίβλος το λέει. Άκου, γιε μου, ακόμα κι αν δεν πιστεύεις στο Θεό μας, λόγω όλων αυτών των περισπούδαστων, που καταραμένοι να είναι αυτοί και τα σύμβολά τους, πήγαινε λίγο στη συναγωγή, κάνε το για μένα» με ικέτευε ήσυχα. Κατά βάθος, έβλεπε στη συμμετοχή μου στις θρησκευτικές τελετές, μολοντί άθεη, κυρίως μια ασφάλεια απέναντι στις βρογχίτιδες που πάθαινα κάθε χειμώνα.

«Και για πες μου, μάτια μου, αυτή η θέση που έχεις στο Διεθνές Γραφείο Εργασίας, πώς λέγεται; («Ακόλουθος της Διπλωματικής Υπηρεσίας», απάντησα. Έλαμψε.) Συνεπώς, οι τελωνειακοί δεν μπορούν να σου κάνουν τίποτα, υποθέτω; Περνάς και υποκλίνονται. Τι θαύμα του κόσμου! Δόξα τω Θεώ που μου έδωσε να ζήσω τέτοια μέρα! Αν ο αείμνηστος παππούς σου, που αναπαύεται εν ειρήνη, ζούσε, πόσο χαρούμενος θα ήταν! Γιατί ακόμα και αυτός, ο σεβαστός βασιλικός συμβολαιογράφος της Κέρκυρας, έπρεπε να ανοίγει τις βαλίτσες του στο τελωνείο. Ήταν άνθρωπος των γραμμάτων, θα σου άρεσε να συζητάς μαζί του. Λοιπόν αύριο, αν θες, θα σου φτιάξω μαντολάτο με σουσάμι. Πάρε δυνάμεις, γλυκιέ μου, όσο είσαι μαζί μας. Ο Θεός ξέρει τι τρόφιμα που δεν είναι καλά πλυμένα σου δίνουν σε αυτά τα πολυτελή εστιατόρια της Γενεύης! Πες, παιδί μου, στη Γενεύη, δεν τρως το

Ακατανόμαστο; (Μετάφραση: χοιρινό.) Τέλος πάντων, αν τρως, μην μου το πεις, δεν θέλω να ξέρω.»

«Και τώρα, γιε μου, άκου με, γιατί οι μεγάλες γυναίκες συμβουλεύουν καλά. Σε αυτή τη Διπλωματική Υπηρεσία, έχεις αφεντικό, πιστεύω. Ε λοιπόν, αν σου πει καμιά φορά και καμιά κουβέντα παραπάνω, μην θυμώνεις, να το ανέχεσαι λίγο, γιατί αν του αντιμιλάς, θα του ανέβει το αίμα στο κεφάλι και θα σε μισήσει και ο Θεός ξέρει τι φαρμακόγλωσσα θα είναι και τι πισώπλατη μαχαιριά σου ετοιμάζει! Τι τα θες, εμείς πρέπει να ανεχόμαστε. Σου πάει αυτό το καπέλο.» Και καθώς χαμογελούσα, έλεγε αναστενάζοντας: «Πώς θα μπορούσαν οι δύστυχες να αντισταθούν σε αυτό το χαμόγελο;» Επειδή ήταν μεροληπτική, με εξέταζε τρυφερά, φανταζόταν την ερωτική μου ζωή, φοβόταν για μένα τους πυροβολισμούς από τις τόσο όμορφες και μορφωμένες, αλλά ζηλιάρες και τολμηρές κόρες των Εθνικών, οι οποίες, παρασυρμένες από το πάθος τους, είχαν τη μανία, να σου σκοτώνουν το γιο μέσα σε λίγα δευτερόλεπτα, για το παραμικρό. Όπως την είχαν διαβεβαιώσει, ήταν τρομερές αυτές οι κόρες του Βάαλ που δεν φοβόντουσαν να γδύνονται μπροστά σε έναν άντρα που δεν ήταν ο σύζυγός τους. Ολόγυμνες και καπνίζοντας τσιγάρο! Πραγματικές λέαινες! «Πες μου, παιδί μου, δεν νομίζεις ότι καλό θα ήταν να πας να επισκεφτείς τον Μέγα Ραββίνο; Γνωρίζει καλές και ήσυχες κοπέλες, καλές νοικοκυρές. Δε σε δεσμεύει σε τίποτα. Τις βλέπεις, αν δε σου αρέσουν, βάζεις το καπελάκι σου και φεύγεις. Ποιος ξέρει όμως, αν ο Θεός σου προορίζει μία; Ξέρεις δεν είναι καλό να μένει ο άντρας μόνος του. Θα ήθελα να πεθάνω ήσυχη, ξέροντας ότι έχεις έναν ενάρετο άνθρωπο δίπλα σου.» Βλέποντας τη σιωπή μου, αναστέναξε, προσπάθησε να διώξει την εικόνα ενός περιστροφου που βγαίνει ξαφνικά από την τσάντα μιας ημίγυμνης λέαινας και εναπόθεσε τις ελπίδες της στον Ύψιστο, στον Ισχυρό του Ιακώβ, που έσωσε τον προφήτη Δανιήλ από το λάκκο των λεόντων. Θα με έσωζε από τις λέαινες. Υποσχέθηκε στον εαυτό της να πηγαίνει στη συναγωγή συχνότερα.

Ήταν ήδη μεγάλη εκείνο τον καιρό, κοντή και με κάποια παραπανίσια κιλά. Αλλά τα μάτια της ήταν θαυμάσια και τα χέρια της χαριτωμένα και μου άρεσε να τα φιλάω. Θα ήθελα να ξαναδιαβάσω τα γράμματα που μου έγραφε από τη Μασσαλία με το χεράκι της, αλλά δεν μπορώ. Φοβάμαι αυτά τα ζωντανά σημάδια. Όποτε πέφτω πάνω στα γράμματά της, κλείνω τα μάτια και τα βάζω στη θέση τους, με τα μάτια κλειστά. Δεν μπορώ να κοιτάξω ούτε και τις φωτογραφίες της, όπου ξέρω ότι με σκέφτεται.

«Εγώ, γιε μου, δεν σπούδασα όπως εσύ, η αγάπη όμως που αφηγούνται τα βιβλία είναι παγανιστική. Εγώ λέω ότι παίζουν θέατρο. Βλέπονται μόνο όταν είναι καλοχτενισμένοι, καλοντυμένοι, όπως στο θέατρο. Λατρεύει ο ένας τον άλλον, κλαίνει, δίνουν αυτά τα φρικτά φιλιά στο στόμα, και ένα χρόνο μετά χωρίζουν! Πού είναι λοιπόν η αγάπη; Αυτοί οι γάμοι που ξεκινούν από έρωτα, είναι κακό σημάδι. Αυτοί οι πολύ ερωτευμένοι, στις ιστορίες που διαβάζουμε, αναρωτιέμαι αν θα συνέχιζαν να αγαπούν την ποιήτριά τους αν αυτή ήταν πολύ άρρωστη, συνέχεια στο κρεβάτι και ήταν υποχρεωμένος, ο άντρας, να την φροντίζει όπως φροντίζουμε τα μωρά, τέλος πάντων με καταλαβαίνεις, δυσάρεστη φροντίδα. Ε λοιπόν, δεν νομίζω ότι θα την αγαπούσε πια. Η αληθινή αγάπη, αν θέλεις να σου πω, είναι η συνήθεια, να γερνάτε μαζί. Τα κεφτεδάκια, τα θες με αρακά ή με τομάτα;»

«Γιε μου, εξήγησέ μου αυτή την ευχαρίστηση που έχεις να πηγαίνεις στο βουνό. Τι ευχαρίστηση, όλες αυτές οι αγελάδες με τα αιχμηρά κέρατά τους, με τα μεγάλα μάτια τους να σας κοιτάνε; Τι ευχαρίστηση, όλα αυτά τα βράχια; Κινδυνεύεις να πέσεις, ποια ευχαρίστηση λοιπόν; Μουλάρι είσαι για να πηγαίνεις σ' αυτές τις απότομες πέτρες; Δεν είναι καλύτερα να πας στη Νίκαια, όπου υπάρχουν κήποι, μουσική, ταξί, μαγαζιά; Οι άνθρωποι είναι φτιαγμένοι για να ζουν με ανθρώπους και όχι με τις πέτρες, όπως τα φίδια. Αυτό το βουνό όπου πας, είναι σαν κρησφύγετο ληστών. Αλβανός είσαι; Και πως μπορεί να σου αρέσει όλο αυτό το χιόνι; Τι ευχαρίστηση να περπατάς πάνω σ' αυτό το διττανθρακικό νάτριο που σου βρέχει τα παπούτσια σου; Η καρδιά μου τρέμει σαν πουλάκι όταν βλέπω αυτά τα πέδιλα του σκι στο δωμάτιό σου. Αυτά τα πέδιλα είναι κέρατα του διαβόλου. Τι τρέλα να βάζεις γιαταγάνια στα πόδια σου! Δεν ξέρεις ότι όλοι αυτοί οι δαιμονισμένοι σκιέρ σπάνε τα πόδια τους; Τους αρέσει αυτό, είναι παγανιστές, αλόγιστοι. Ας σπάνε αυτοί τα πόδια τους, αν αυτή είναι η ευχαρίστησή τους, αλλά εσύ είσαι ένας Κοέν, από τη φυλή του Ααρών, αδερφός του Μωυσή κυρίου μας.» Της θύμισα λοιπόν ότι ο Μωυσής είχε πάει στο όρος Σινά. Έμεινε αποσβολωμένη. Προφανώς, εκείνος ήταν ικανός. Σκέφτηκε για μια στιγμή, στη συνέχεια μου εξήγησε ότι το Σινά ήταν ένα πολύ μικρό βουνό, που άλλωστε ο Μωυσής πήγε εκεί μόνο μια φορά, και εξάλλου δεν πήγε εκεί για την ευχαρίστησή του αλλά για να δει τον Θεό.

VIII

Όταν έγινα δεκαοχτώ, εγκατέλειπα τη Μασσαλία και πήγα στη Γενεύη όπου γράφτηκα στο Πανεπιστήμιο και νύμφες με καλοδέχτηκαν. Έτσι λοιπόν, η μητέρα μου έμεινε ολομόναχη. Ήταν ξεριζωμένη στη Μασσαλία. Υπήρχαν κάποιοι συγγενείς αλλά ήταν πάρα πολύ πλούσιοι και την δέχονταν μόνο και μόνο για να της πιπιλάνε το μυαλό με την χλιδή τους, να της λένε για τις υψηλές γνωριμίες τους και για να την ρωτούν καλοπροαίρετα για τις ταπεινές δουλειές του συζύγου της. Δεν ξαναπήγε μετά από κάποιες επισκέψεις. Μετά την πρώτη καρδιακή κρίση, μην μπορώντας πια να βοηθήσει τον πατέρα μου στη δουλειά, έμεινε τις περισσότερες φορές μόνη στο διαμέρισμά της. Δεν έβγαινε με κανέναν καθώς δεν τα κατάφερνε και πολύ με τους άλλους. Οι γυναίκες των συναδέλφων του πατέρα μου, άλλωστε, δεν ήταν ο τύπος της και μάλλον ούτε αυτές την συμπαθούσαν. Δεν ήξερε να γελάει με αυτές τις κυρίες των εμπορικών κύκλων, να έχει τα ίδια ενδιαφέροντα με αυτές, να μιλάει όπως εκείνες. Αφού δεν έβγαινε με κανέναν, έμεινε στο διαμέρισμά της. Το απόγευμα, αφού είχε τελειώσει τις δουλειές του σπιτιού, έκανε επίσκεψη στον εαυτό της. Περιφερόταν καλοντυμένη μέσα στο αγαπημένο διαμέρισμά της, επιθεωρούσε κάθε δωμάτιο, χτυπούσε ελαφρά την κουβέρτα, έφτιαχνε ένα μαξιλάρι, καμάρωνε την καινούρια ταπετσαρία, απολάμβανε την τραπεζαρία της, κοίταζε αν όλα ήταν σε τάξη, αγαπούσε με πάθος αυτή την τάξη και την μυρωδιά της παρκετίνης και τον καινούριο καναπέ με το φρικτό βελούδο με τα ανάγλυφα σχέδια. Καθόταν στον καναπέ και δεξιωνόταν τον εαυτό της στο σπίτι της. Αυτή η καφετιέρα που μόλις είχε αγοράσει ήταν καινούρια επαφή. Της χαμογελούσε, την απομάκρυνε λίγο για να την βλέπει καλύτερα. Ή πάλι παρατηρούσε την ωραία τσάντα που της είχα προσφέρει, την οποία διατηρούσε τυλιγμένη σε μεταξωτό χαρτί και δεν την χρησιμοποιούσε ποτέ γιατί θα ήταν κρίμα να την καταστρέψει.

Η ζωή της ήταν το διαμέρισμά της, ήταν να γράφει στο γιο της, να περιμένει τα γράμματα του γιου της, να ετοιμάζει ταξίδια προς τον γιο της, να περιμένει τον σύζυγό της στο ήσυχο διαμέρισμα, να του λέει το καλώς ήρθες όταν επέστρεφε, να είναι περήφανη για τα κομπλιμέντα του συζύγου της. Υπήρχαν επίσης τα ζαχαροπλαστεία όπου άκουγε λίγο τη συζήτηση των κυριών της καλής κοινωνίας, ενώ έτρωγε ένα γλυκό, παρηγοριά των απομονωμένων. Συμμετείχε όπως μπορούσε, περιοριζόταν ταπεινά σε αυτές τις μικρές διασκεδάσεις, πάντα αμέτοχη, ποτέ συμμετοχη. Η ζωή της ήταν επίσης να πηγαίνει μόνη της στο σινεμά. Είχε γίνει δεκτή

στην παρέα των προσώπων της οθόνης. Έκλαιγε με τις δυστυχίες των χριστιανών όμορφων κυριών. Ήταν απομονωμένη όλη της τη ζωή, μια συνεσταλμένη παιδούλα με το χοντρό κεφάλι της κολλημένο λαίμαργα στο τζάμι του ζαχαροπλαστείου παρατηρώντας την κοινωνία. Δεν ξέρω γιατί αφηγούμαι τη λυπητερή ζωή της μητέρας μου. Μάλλον για να πάρω εκδίκηση γι' αυτήν.

Στο τραπέζι, έβαζε κάθε μέρα το σερβίτσιο στη θέση του απόντα γιου. Ακόμα και τη μέρα των γενεθλίων μου, σερβίριζε τον απόντα. Έβαζε τα πιο ωραία κομμάτια στο πιάτο του απόντα, μπροστά από το οποίο υπήρχε η φωτογραφία μου και λουλούδια. Την ώρα του γλυκού, τη μέρα των γενεθλίων μου, έβαζε στο πιάτο του απόντα το πρώτο κομμάτι από το κέικ αμυγδάλου, πάντα το ίδιο γιατί αυτό μου άρεσε από παιδί. Μετά, το τρεμάμενο χέρι της έβαζε σαμιώτικο κρασί, πάντα το ίδιο, στο ποτήρι του απόντα. Έτρωγε αθόρυβα, δίπλα στο σύζυγό της, και κοίταζε τη φωτογραφία μου.

IX

Από τότε που έφυγα, το γεγονός κάθε χρονιάς ήταν η διαμονή της στο σπίτι μου, στη Γενεύη, το καλοκαίρι. Προετοιμαζόταν για αυτήν μήνες νωρίτερα: επιδιόρθωση ρούχων, αγορά δώρων, αποτυχημένη δίαιτα για να χάσει κιλά. Έτσι, ένα είδος ευτυχίας ξεκινούσε γι' αυτήν καιρό πριν την αναχώρησή της. Ήταν ένα κολπάκι της για να είναι ήδη λίγο κοντά μου. Τα διαστήματα που έμενε στο σπίτι μου, εποποιίες της ζωής της, η μοναδική της έγνοια ήταν να με ευχαριστήσει. Μπροστά στους φίλους μου, προσπαθούσε να συγκρατήσει τις ανατολίτικες χειρονομίες της και να καλύψει την προφορά της, μισή μασσαλιώτικη και μισή βαλκανική, με έναν ακαθόριστο ψίθυρο που υποτίθεται πως ήταν παριζιάνικος. Η γλυκιά μου.

Της έλειπε η θέληση. Δεν μπορούσε να κάνει δίαιτα και το λίπος γύρω από την καρδιά της εντεινόταν με τα χρόνια. Παρ' όλα αυτά, κάθε φορά που ερχόταν, με διαβεβαίωνε ότι είχε χάσει πολλά κιλά από πέρυσι. Δεν την έβγαζα από την πλάνη της. Η αλήθεια είναι ότι μερικές εβδομάδες πριν φύγει από τη Μασσαλία, καταδίκασε τον εαυτό της σε πείνα για να αδυνατίσει και να με ευχαριστήσει. Ποτέ δεν έχανε όμως τόσα κιλά όσα έπαιρνε. Έτσι, παχαίνοντας συνεχώς, φανταζόταν με ποιητική αδεία ότι αδυνάτιζε και συνεχώς.

Έφτανε σπίτι μου, αποφασισμένη να μην παρεκκλίνει από εδώ και πέρα από τη δίαιτά της. Την χάλαγε συνεχώς όμως αυτή τη δίαιτα χωρίς να το καταλαβαίνει,

παρασπονδίες που ήταν όλες κατ' εξαίρεση αν και καθημερινές. «Θέλω μόνο να δω αν πέτυχε η σφολιάτα.» «Δεν είναι τίποτα, γιε μου, αυτή η αμυγδαλόπαστα, μόλις μια μπουκίτσα, δεν κατεβαίνει πιο κάτω από το λαιμό, λίγο μόνο για να μου περάσει η όρεξη. Δεν ξέρεις ότι μια ανικανοποίητη επιθυμία σε κάνει να παχαίνεις;» Κι αν της συνέστηνα να μη βάζει ζάχαρη στον καφέ της, με διαβεβαίωνε ότι η ζάχαρη δεν παχαίνει. «Βάλε τη στο νερό και θα δεις ότι εξαφανίζεται.» Αν η ζυγαριά του φαρμακείου έδειχνε παραπάνω κιλά, ήταν λάθος της ζυγαριάς ή γιατί είχε κουνηθεί στη ζυγαριά ή γιατί δεν είχε βγάλει το καπέλο της. Υπήρχαν πάντα δικαιολογίες για πλουσιοπάροχα γεύματα. Μια μέρα ήταν γιατί μόλις είχε φτάσει στη Γενεύη και έπρεπε να γιορτάσει αυτή τη θαυμάσια μέρα. Μια άλλη μέρα, γιατί ένιωθε λίγο κουρασμένη και οι λουκουμάδες με μέλι τονώνουν. Μια άλλη, γιατί είχε λάβει ένα γλυκό γράμμα από τον πατέρα μου. Κάποιες μέρες αργότερα, γιατί δεν είχε λάβει γράμμα. Μια άλλη φορά, γιατί σε μερικές μέρες θα έφευγε. Ή ακόμα γιατί δεν ήθελε να μην είναι καλή παρέα όταν θα καθόμουν μαζί της στο διαιτητικό γεύμα της. Θα έσφιγγε λίγο παραπάνω τον κορσέ της, και αυτό ήταν όλο. «Ε και τι, δεν είμαι κορίτσι της παντρείας.»

Αν όμως την μάλωνα, εκείνη υπάκουγε, καλόπιστη, τρομαγμένη αμέσως από τις σκέψεις της αρρώστιας, πιστεύοντάς με όταν της έλεγα ότι σε έξι μήνες σοβαρής δίαιτας θα έμοιαζε με μοντέλο. Έμενε λοιπόν ευσυνείδητα νηστική όλη τη μέρα, επινοώντας με λύπη χίλια καλά για τις λεπτές σιλουέτες. Όταν ξαφνικά τη λυπόμουν και ένιωθα ότι όλα αυτά δεν ωφελούσαν σε τίποτα, αν της έλεγα ότι τελικά αυτές οι δίαιτες δεν ήταν και πολύ χρήσιμες, εκείνη συμφωνούσε με ενθουσιασμό. «Βλέπεις, γιε μου, πιστεύω ότι όλες αυτές οι δίαιτες αδυνατίσματος προκαλούν κατάθλιψη και παχαίνουν.» Της πρότεινα λοιπόν να πάμε να φάμε σε ένα πολύ καλό εστιατόριο. «Βεβαίως, γιε μου, ας διασκεδάσουμε λίγο πριν πεθάνουμε!» Φορώντας το πιο όμορφο φόρεμά της, σαν αδύνατο και μικροκαμωμένο κοριτσάκι, έτρωγε με την καρδιά της και χωρίς τύψεις αφού είχε την έγκρισή μου. Την κοιτούσα και σκεφτόμουν ότι δε θα ζούσε για πολύ ακόμα και ότι ήταν δίκαιο να έχει κάποιες μικρές απολαύσεις. Την κοιτούσα που έτρωγε, αφοσιωμένη. Κοιτούσα πατρικά τα χεράκια της που κινούνταν, που κινούνταν εκείνη τη στιγμή.

Δεν είχε καμία αίσθηση της τάξης αλλά νόμιζε ότι ήταν πολύ τακτική. Σε μια από τις επισκέψεις μου στη Μασσαλία, της αγόρασα έναν φάκελο αλφαβητικής ταξινόμησης, εξηγώντας της τα μυστήρια και ότι οι λογαριασμοί του αερίου έπρεπε

να μπαίνουν στο Α. Με άκουσε με παθιασμένη ειλικρίνεια και ξεκίνησε ένθερμα να ταξινομεί. Μερικούς μήνες αργότερα, σε μια άλλη επίσκεψή μου, παρατήρησα ότι οι λογαριασμοί του αερίου ήταν στο Ρ. «Γιατί με βολεύει περισσότερο έτσι, το θυμάμαι καλύτερα», μου εξήγησε. Οι αποδείξεις του ενοικίου δεν ήταν πια στο Ε αλλά είχαν μεταναστεύσει στο Ν. «Παιδί μου, κάτι πρέπει να βάλουμε και στο Ν κι άλλωστε δεν υπάρχει Ν στο ενοίκιο;» Σιγά σιγά, επέστρεψε στην παλιά μέθοδο ταξινόμησης: οι φορολογικές δηλώσεις επέστρεψαν στο τζάκι, οι αποδείξεις του ενοικίου κάτω από τη μαγειρική σόδα, οι λογαριασμοί του ρεύματος δίπλα στην κολόνια, οι τραπεζικοί λογαριασμοί σε έναν φάκελο που έγραφε «Ασφάλεια Πυρός» και οι συνταγές του γιατρού στο χωνί του παλιού γραμμοφώνου. Όταν αναφέρθηκα στην αταξία που είχε επανέλθει, εκείνη χαμογέλασε σαν ένοχο παιδί. «Όλη αυτή η τάξη», μου είπε, με χαμηλωμένο βλέμμα, «με μπέρδευε. Αλλά αν θέλεις, θα ξαναρχίσω να ταξινομώ.» Σου στέλνω ένα φιλί μέσα στη νύχτα, εσύ ανάμεσα στ' αστέρια.

XII

Με περίμενε τρεις ώρες σε αυτό το παρκάκι. Αυτές τις τρεις ώρες θα μπορούσα να τις είχα περάσει μαζί της. Ενώ εκείνη με περίμενε, με το φωτοστέφανο της υπομονής, εγώ, ανόητος και μαγεμένος, προτιμούσα να ασχολούμαι με μια από αυτές τις ποιητικές παρφουμαρισμένες κοπέλες, προτιμώντας έτσι την ήρα από το σιτάρι. Έχασα τρεις ώρες από τη ζωή της μητέρας μου. Και για ποια, Θεέ μου; Για μια Αταλάντη, για τις ωραίες καμπύλες του κορμιού της. Τόλμησα να προτιμήσω μια Αταλάντη από την πιο ιερή καλοσύνη, από την αγάπη της μητέρας μου. Η αγάπη της μητέρας μου, ασύγκριτη.

Άλλωστε, αν είχα χάσει, από κάποια ξαφνική αρρώστια, τη δύναμή μου ή απλά όλα τα δόντια μου, η ποιητική κοπέλα θα έλεγε στην υπηρέτρια, δείχνοντάς με, να ξεφορτωθεί αυτό το ξεδοντιάρικο καθοίκι. Ή, πιο ευγενικά, ξαφνικά αυτό το μελωδικό δεσποινάριο θα ένιωθε ξεκάθαρα και θα είχε την πνευματική αναλαμπή ότι δεν με αγαπούσε πια και ότι θα ήταν ανήθικο να μην ζει στην αλήθεια και να συνεχίσει να συναναστρέφεται έναν άντρα που δεν αγαπούσε πια. Η ψυχή της θα είχε πετάξει γρήγορα μακριά. Σε τέτοια ευγενή άτομα αρέσουν οι δυνατοί, δυναμικοί, σκληροί άντρες, οι γορίλες τέλος πάντων. Με δόντια ή χωρίς, δυνατοί ή αδύναμοι, νέοι ή γέροι, οι μητέρες μας μάς αγαπούν. Και όσο πιο αδύναμοι είμαστε, τόσο πιο πολύ μας αγαπούν. Η αγάπη της μητέρας μας, ασύγκριτη.

Μια μικρή παρατήρηση παρεμπιπτόντως. Αν ο καημένος ο Ρωμαίος είχε κόψει τη μύτη του ξαφνικά από κάποιο ατύχημα, η Ιουλιέτα, ξαναβλέποντάς τον, θα είχε φύγει τρομαγμένη. Τριάντα γραμμάρια λιγότερο κρέας, και η ψυχή της Ιουλιέτας δεν νιώθει πια ευγενικά αισθήματα. Τριάντα γραμμάρια λιγότερα και οι υπέροχες ευγένειες στο σεληνόφως, τα «δεν ξημέρωσε ακόμα, δεν ήταν ο κορυδαλλός»¹³ τελείωσαν. Αν ο Άμλετ είχε αδυνατίσει τριάντα κιλά, μετά από κάποια υποφυσιακή διαταραχή, η Οφηλία δεν θα τον αγαπούσε πια με όλη της την ψυχή. Η ψυχή της Οφηλίας για να ανυψωθεί σε θεϊκά συναισθήματα χρειάζεται το λιγότερο εξήντα κιλά κρέας. Είναι αλήθεια ότι αν η Λάουρα γινόταν ξαφνικά κουτσή, ο Πετράρχης θα της είχε αφιερώσει λιγότερο μυστικιστικά ποιήματα. Και παρ' όλα αυτά, το βλέμμα και η ψυχή της καημένης της Λάουρας θα είχαν μείνει τα ίδια. Όμως, αυτού του κύριου Πετράρχη του χρειάζονται σορτσάκια, για να λατρέψει η ψυχή του την ψυχή της Λάουρας. Τι καημένα σαρκοβόρα που είμαστε, με τις αστείες ψυχές μας. Αρκετά, φίλε μου, μην λες άλλα, καταλάβαμε.

Η αγάπη της μητέρας μου, ασύγκριτη. Έχανε κάθε λογική όταν επρόκειτο για τον γιο της. Δεχόταν τα πάντα σε μένα, αφού την διακατείχε ένα θεϊκό πνεύμα που θεοποιεί τον αγαπημένο, τον καημένο αγαπημένο που είναι τόσο λίγο θεϊκός. Αν, ένα βράδυ, της πρότεινα να πάμε σινεμά, έλεγε αμέσως ναι, ήταν μια θαυμάσια ιδέα «και φυσικά, τι στο διάολο, ας διασκεδάσουμε και ας απολαύσουμε τη ζωή όσο είμαστε ζωντανοί και πραγματικά είναι τρελό να είμαστε εγκρατείς και γιατί να μένουμε κλεισμένοι στο σπίτι, σαν τους γέρους, εγώ είμαι έτοιμη, γλυκιέ μου, μόνο το καπέλο μου έχω να βάλω». (Ποτέ δεν είχε μόνο το καπέλο της να βάλει, ακόμα και τη νύχτα, όπου, επειδή ήμουν στεναχωρημένος λόγω μιας ξανθιάς νεράιδας και ινφάντας, την ξυπνούσα τα μεσάνυχτα για να της ζητήσω να βγούμε.) Αλλά αν άλλαζα γνώμη πονηρά, γιατί γνώριζα τι θα γινόταν, και αν έλεγα ότι προτιμούσα τελικά να μείνω σπίτι, αμέσως δεχόταν όλες τις αποφάσεις μου που ήταν εξαιρετικά σωστές, όχι για να με ευχαριστήσει, αλλά από παθιασμένη και εκρηκτική ειλικρίνεια. Συμφωνούσε, χωρίς να γνωρίζει ότι έπεφτε σε αντίφαση, και μου έλεγε ότι «φυσικά, θα είναι τόσο ευχάριστο να μείνουμε ήσυχα στη ζέστη του σπιτιού μας και να μιλήσουμε αντί να πάμε να δούμε αυτές τις βλακείες του σινεμά όπου η γυναίκα είναι πάντα τόσο καλοχτενισμένη, ακόμα κι όταν είναι άρρωστη, και άλλωστε έχει χάλια καιρό έξω και

¹³ Σαίξπηρ, Ο. (2003) [1996]. *Ρωμαίος και Ιουλιέτα*, Πράξη Γ', Σκηνή 5. Μετάφραση Διονύση Καψάλη. Πατάκη.

μετά θα είναι κουραστικό να γυρίσουμε αργά στο σπίτι κι έπειτα, τη νύχτα, κυκλοφορούν κλέφτες στους δρόμους, αυτοί οι γιοί του Σατανά που σας αρπάζουν τις τσάντες.» Έτσι, σχετικά με το σινεμά, αν άλλαζα πονηρά τέσσερις φορές γνώμη, τέσσερις φορές θα άλλαζε σοβαρά και εκείνη γνώμη, πέφτοντας σε αντίφαση με την ίδια πίστη. «Θα ξαπλώσεις» μου έλεγε, αν η τελευταία μου απόφαση ήταν κατά του σινεμά, «και εγώ θα μείνω δίπλα στο κρεβάτι σου μέχρι να κοιμηθείς και αν θες θα σου πω την ιστορία του αποτυχημένου αρραβώνα της Διαμάντως, της κόρης του σαπωνοποιού, αυτής με το ένα δόντι και χωρίς λαιμό, ξέρεις, και πώς ένα ποντίκι προκάλεσε το δράμα. Θα στην λέω και θα στην ξαναλέω, γιε μου. Να ξέρεις, γιε μου, ότι εκείνους τους καιρούς, γιατί πάει πολύς καιρός και η καημένη η Διαμάντω πέθανε και είναι καλά εκεί που είναι αλλά εμείς είμαστε ακόμα καλύτερα εδώ κάτω, να ξέρεις γιε μου...» ξεκίνησε. Κι εγώ άκουγα ευχαριστημένος, χαζοχαρούμενος, γοητευμένος και σωματικά μαγεμένος. Γιατί ήμουν ερωτευμένος με τις ατέλειωτες ιστορίες της μητέρας μου, που περιέπλεκε με γενεαλογικά περιστατικά και διάνθιζε με λιχουδιές που ως εκ θαύματος ξεπρόβαλλαν μέσα από μια βαλίτσα, διακόπτοντας μερικές φορές τη ροή της ιστορίας της για να ανησυχήσει που δεν είχε λάβει γράμμα από τον πατέρα μου. Την καθησύχαζα όμως με αρρενωπό τρόπο και η υπάκουη μητέρα μου πειθόταν και μου διηγόταν άπειρες ιστορίες πόνου ή χαζές από το γκέτο όπου γεννήθηκα και δεν θα τις ξεχάσω ποτέ. Μερικές φορές, πόσο θα ήθελα να επιστρέψω σε αυτό το γκέτο, να ζήσω εκεί περιτριγυρισμένος από ραββίνους που μοιάζουν με γυναίκες με γένια, να ζήσω εκεί αυτή τη στοργική, παθιασμένη, σχολαστική, λίγο νέγρική και τρελή ζωή.

Η αγάπη της μητέρας μου. Ήταν μαζί μου σαν ένα από εκείνα τα στοργικά, υπάκουα και ενθουσιώδη σκυλιά, που χάρονταν να είναι με το αφεντικό τους. Το αφελές πάθος στο πρόσωπό της, η αξιολάτρευτη αδυναμία της και αυτή η καλοσύνη στα μάτια της με συγκινούσαν. Οι εφήμερες πολιτικές τους; Δεν είναι δική μου δουλειά και να τα βγάλουν πέρα μόνοι τους. Τα έθνη τους που θα εξαφανιστούν μέσα σε δέκα αιώνες; Η αγάπη της μητέρας μου είναι αθάνατη.

Η αγάπη της μητέρας μου. Συμφωνούσε με τα καμώματά μου. Ήταν συνένοχη, συμφωνούσε να πηγαίνω σε μπαρ αυτοεξυπηρέτησης για να τρώω σάντουιτς γιατί είναι καλό να κάνεις οικονομία «και να μην σπαταλάς τα χρήματα που βγάζεις με το μυαλό σου, παιδί μου.» Συμφωνούσε όμως να πηγαίνω και στο πιο ακριβό εστιατόριο, γιατί η ζωή είναι μικρή. Είναι παράξενο ποιο μυστήριο με κρατούσε

συχνά μακριά από το στοργικότερο άτομο του κόσμου, τη μητέρα μου, αποφεύγοντας τα φιλά και το βλέμμα της, ποιος ο λόγος και η φύση αυτής της σκληρής ντροπαλοσύνης; Πολύ αργά. Ποτέ πια δε θα την ξαναδώ να αποβιβάζεται από το τρένο στη Γενεύη και να μου φέρνει, χαρούμενη, την εισφορά της, τα χρυσά λουδοβίικια που είχε βάλει κρυφά στην άκρη. Μια φορά, κατά τη διαμονή της, μου ετοίμασε, μια τρελή ποσότητα ζελέ φραγκοστάφυλο, πάνω από εκατό μπολάκια, για να είναι σίγουρη ότι δε θα μου έλειπαν τα γλυκά όταν θα ξαναέφευγε. Όταν έμενε σε μένα, δεν ήθελε να κάνει τίποτα άλλο πέρα από το να μαγειρεύει άφθονες ποσότητες για μένα και μετά, ντυμένη σαν αδέξια βασίλισσα και σφιγμένη μέσα στον κορσέ της και πιο περήφανη και αργή από ένα θωρηκτό με καμαρωτή πλώρη, να βγαίνει το απόγευμα με τον Γιο Της, αργά, αξιοπρεπώς.

Η αγάπη της μητέρας μου. Ποτέ πια δε θα πάω, μέσα στη νύχτα, να χτυπήσω την πόρτα της για να μου κρατήσει παρέα όταν θα έχω αϋπνίες. Με την σκληρή επιπολαιότητα που έχουν οι γιοί, χτυπούσα στις δύο και τρεις το πρωί και πάντα μου απαντούσε ότι δεν κοιμόταν, ότι δεν την είχα ξυπνήσει, αν και πεταγόταν από τον ύπνο της. Σηκωνόταν αμέσως και ερχόταν με τη ρόμπα της, παραπατώντας από τον ύπνο, να μου προσφέρει τα μονάκριβα μητρικά της εφόδια, εγκ νογκ ή ακόμα και αμυγδαλόπαστα. Τι πιο φυσικό από το να κάνει αμυγδαλόπαστα στις τρεις το πρωί για τον γιο της; Ή ακόμα, πρόσφερε ένα ωραίο ζεστό καφεδάκι με γάλα που το πίναμε μαζί ήσυχα συζητώντας ατελείωτα. Δεν έβρισκε τίποτα παράλογο στο να πίνει καφέ μαζί μου δίπλα στο κρεβάτι, στις τρεις το πρωί, και να μου διηγείται μέχρι το ξημέρωμα παλιούς οικογενειακούς καβγάδες, ένα θέμα στο οποίο ήταν ειδική και παθιασμένη.

Δεν υπάρχει πια μητέρα για να μένει δίπλα μου μέχρι να με πάρει ο ύπνος. Το βράδυ, ξαπλώνοντας, βάζω μια καρέκλα κοντά στο κρεβάτι μου για να μου κρατάει παρέα. Μια και δεν υπάρχει μητέρα, αρκούμαστε με καρέκλα. Αυτός που έγινε δισεκατομμυριούχος από την αγάπη που έλαβε κατέληξε άστεγος. Αν έχεις αϋπνία, μια από αυτές τις νύχτες, βγάλε τα πέρα ολομόναχος, φίλε μου, και κυρίως μην χτυπάς καμία πόρτα. Κι αν ξαναπαντρευτείς με αυτή τη μελαχρινή που σου άρεσε τις προάλλες, απόφυγε να χτυπήσεις την πόρτα της στις τρεις το πρωί. Θα έβλεπες υποδοχή. «Απαιτώ να σέβεσαι τον ύπνο μου», θα σου έλεγε, με ψυχρό βλέμμα και άκαμπτο ύφος. Η αγάπη της μητέρας μου, ασύγκριτη. Ναι, ξέρω ότι επανέρχομαι και το επαναφέρω στο νου μου και επαναλαμβάνομαι. Έτσι είναι ο επαναλαμβανόμενος

πόνος στην κάτω γνάθο σε αργή συνεχή κίνηση. Έτσι εκδικούμαι τη ζωή, δειλά, αναμασώντας τη θαμμένη καλοσύνη της μητέρας μου.

Η αγάπη της μητέρας μου, ποτέ πια. Η ευεργέτιδα, η γλυκιά χορηγός είναι στο οριστικό της λίκνο. Ποτέ πια δεν θα είναι εδώ να με μαλώνει αν φαντάζομαι διάφορα με το μυαλό μου. Ποτέ πια δεν θα είναι εδώ να με ταΐζει, να μου δίνει ζωή κάθε μέρα, να με φέρνει στη ζωή κάθε μέρα. Ποτέ πια δεν θα είναι εδώ να μου κρατάει παρέα όσο εγώ ξυρίζομαι ή τρώω, παρακολουθώντας με, παθητική αλλά προσεκτική φρουρός, προσπαθώντας να μαντέψει αν όντως μου αρέσουν αυτά τα καρυδάτα που μου έφτιαξε. Ποτέ πια δεν θα μου πει να τρώω πιο αργά. Λάτρευα που μου φερόταν λες και ήμουν παιδί.

Ποτέ πια, οι σύντομοι ξαφνικοί ύπνοι της γερασμένης καρδιοπαθούς στην πολυθρόνα της, και όταν τη ρωτούσα αν κοιμόταν, απαντούσε πάντα, ενώ ξυπνούσε απότομα, ότι είχε κλείσει μόνο λίγο τα μάτια της. Και σηκωνόταν αμέσως να σερβίρει, να μου προσφέρει να φάω πιο νωρίς, κι εγώ δεν ξέρω τι, Θεέ μου, εν ολίγοις, όλη την καλοσύνη της. Ω Μαμά, χαμένη μου νεότητα. Θρήνοι, εκκλήσεις της νεότητάς μου από την άλλη όχθη.

Από αγάπη για μένα, ξεπέρασε το φόβο της για τα ζώα και κατάφερε να αγαπήσει την όμορφη γάτα μου. Χάιδευε αδέξια αυτό το ζώο του οποίου τα κίνητρα της διέφευγαν, αυτό το ζώο με τα νύχια πάντα έτοιμο να παραβεί τις Δέκα Εντολές, το οποίο όμως αγαπούσε ο γιος της και συνεπώς το έβρισκε σίγουρα γοητευτικό. Το χάιδευε παρ' όλα αυτά από αρκετά μακριά, και με ένα χεράκι έτοιμο να το τραβήξει. Βλέπω τα πάντα από την αγάπη της, την συνεσταλμένη λάμψη της στο σταθμό, όταν με έβλεπε στην αποβάθρα, το αδέξιο χεράκι της, τη μέρα όπου είχε πάρει καθ' υπαγόρευσή μου, σελίδες ενός βιβλίου μου, με τόσα ορθογραφικά λάθη και καλή θέληση, από τις οποίες δεν καταλάβαινε τίποτα. Θυμάμαι, θυμάμαι, και δεν είναι και η καλύτερη από τις αναμνήσεις μου.

Η αγάπη της μητέρας μου. Ποτέ πια δεν θα έχω πλάι μου ένα τελείως καλό πλάσμα. Μα γιατί οι άνθρωποι είναι κακοί; Πόσο εκπλήσσομαι σε αυτό τον κόσμο. Γιατί μισούν τόσο γρήγορα, γίνονται εριστικοί; Γιατί λατρεύουν να εκδικούνται, να σε κακολογούν γρήγορα, αυτοί που πρόκειται να πεθάνουν σύντομα, οι καημένοι; Είναι απίστευτο που αυτή η φρικτή περιπέτεια των ανθρώπων που φτάνουν σε αυτό τον κόσμο, γελούν, κινούνται, μετά ξαφνικά δεν κινούνται πια, δεν τους κάνει

καλούς. Και γιατί σας απαντούν αμέσως κακόβουλα, με φωνή κακατούας, αν είστε ήρεμοι μαζί τους, το οποίο τους κάνει να πιστεύουν ότι είστε ασήμαντοι, δηλαδή ακίνδunami; Πράγμα που σημαίνει ότι οι τρυφεροί πρέπει να προσποιούνται ότι είναι κακοί, για να τους αφήνουν ήσυχους, ή ακόμα για να τους αγαπούν, που είναι τραγικό. Και αν πηγαίναμε για ύπνο και κοιμόμασταν για τα καλά; Τον ύπνο του δικαίου. Ναι, ας πάμε να κοιμηθούμε, ο ύπνος έχει τα πλεονεκτήματα του θανάτου χωρίς το ασήμαντο μειονέκτημά του. Ας πάμε να μπούμε σε αυτό το ευχάριστο φέρετρο. Πόσο θα ήθελα να μπορούσα να βγάλω τον εγκέφαλό μου από το κουτί του, όπως ένας φαφούτης την μασέλα του που τη βάζει σε ένα ποτήρι νερό δίπλα στο κρεβάτι του, να βγάλω την καρδιά μου που χτυπάει τρελά, αυτό το κακόμοιρο ανθρωπάκι που κάνει πολύ καλά το καθήκον του, να βγάλω τον εγκέφαλό μου και την καρδιά μου, αυτούς τους δύο κακόμοιρους δισεκατομμυριούχους, και να τα πλύνω σε αναζωογονητικά διαλύματα ενώ εγώ θα κοιμόμουν σαν παιδάκι που δε θα είμαι ποτέ πια. Σαν να υπάρχουν λίγοι άνθρωποι κι ο κόσμος ξαφνικά να ερημώνει¹⁴.

Όσο έμενε στη Γενεύη, με περίμενε πάντα στο παράθυρο. Κανείς δεν θα με περιμένει όπως εκείνη στο παράθυρο, για ώρες. Βλέπω ξανά το πρόσωπό της σκυμμένο στο παράθυρο, πολύ παχύ και γεμάτο από μένα, τόσο ανήσυχο και προσεκτικό, κάπως συνηθισμένο από την υπερβολική προσοχή, με τα μάτια καρφωμένα στη στροφή του πεζοδρομίου. Μου εμφανίζεται πάντα αυτή που στεκόταν στο παράθυρο. Στο παράθυρο και παραφύλαγε όταν γύριζα σπίτι από τη δουλειά. Σήκωνα το κεφάλι και ήταν γλυκό να κοιτάς από κάτω αυτό το πρόσωπο το βαρύ από την αναμονή, αυτή τη σκέψη που με περίμενε, και ησύχαζα σαν παιδί. Τώρα, κάθε φορά που γυρνάω σπίτι μου, αυτή η παλιά συνήθεια να σηκώνω το βλέμμα προς το παράθυρο. Αλλά ποτέ κανείς δεν είναι στο παράθυρο. Ποιος χρειάζεται να στέκεται στο παράθυρο για να με περιμένει;

Όταν έβγαινα, ήταν και πάλι στο παράθυρο, για να μείνει ένα λεπτό παραπάνω μαζί μου και να ατενίζει αυτή τη μορφή που εξαφανιζόταν η οποία ήταν ο γιος της, το μερίδιό της πάνω στη γη, ο αγαπητός γιος της που τον κοίταζε να απομακρύνεται, που κοίταζε ίσως με αυτή την περίεργη και έντονη συμπόνια που έχουμε για αυτούς που αγαπάμε και των οποίων ξέρουμε την κρυφή ένδεια, αυτή την ίδια έντονη συμπόνια που νιώθω για τους αγαπημένους μου όταν, από το παράθυρό μου, τους βλέπω στο

¹⁴ Παράφραση στίχου από το ποίημα *L'isolement* του Alphonse de Lamartine (« Un seul être vous manque, et tout est dépeuplé »).

δρόμο, μόνους και τόσο χαμένους και απροστάτευτους, κινούμενες καταστροφές, και που δεν υποψιάζονται ότι τους κοιτάζω. Και οι αγαπημένοι μου δεν είναι μόνο η κόρη μου και η Μαριάν και μερικοί άλλοι, αλλά όλοι οι άνθρωποι στο δρόμο, όλοι τόσο αποτυχημένοι και αγαπητοί, και που τους αγαπώ μόνο από μακριά γιατί από κοντά δεν είναι και ό,τι καλύτερο. Ναι, σήκωνα το κεφάλι προς τη μητέρα μου, μία ή δύο φορές, καθησυχασμένος, προστατευμένος, χωρίς όμως να καταλαβαίνω αρκετά την ευτυχία μου. Τώρα, όποτε βγαίνω από το σπίτι μου, συνεχίζω να σηκώνω το κεφάλι, κάπως χαμένος και περίεργος. Αλλά ποτέ κανείς δεν είναι στο παράθυρο.

Ποτέ πια δε θα με φροντίζει, εκείνη, η μοναδική. Η μοναδική που δεν θα ήταν ποτέ ανυπόμονη, ακόμα κι αν η αρρώστια μου διαρκούσε είκοσι χρόνια και ήμουν ο πιο ανυπόφορος ασθενής. Είναι η μόνη που δεν θα με φρόντιζε από υποχρέωση ή στοργή. Αλλά από ανάγκη. Γιατί, αν ήμουν άρρωστος, το μόνο ενδιαφέρον πράγμα για είκοσι χρόνια θα ήταν να με φροντίζει. Έτσι ήταν εκείνη. Όλες οι άλλες γυναίκες έχουν το αγαπητό αυτόνομο εγώ τους, τη ζωή τους, τη δίψα για την προσωπική ευτυχία τους, τον ύπνο τους που τον προστατεύουν και αλίμονο σε όποιον τον ταραξεί. Η μητέρα μου δεν είχε εγώ, αλλά έναν γιο. Λίγο την ένοιαζε αν δεν κοιμόταν ή αν ήταν κουρασμένη όταν εγώ την είχα ανάγκη. Τι μου μένει να αγαπήσω τώρα, με την ίδια αγάπη που είναι σίγουρο ότι δεν θα με απογοητεύσει ποτέ; Ένα στυλό, έναν αναπτήρα, τη γάτα μου.

XIX

Χρειάζομαι λίγη ψυχαγωγία αμέσως. Οτιδήποτε. Ναι, να φτιάχνω τραγουδάκια χωρίς νόημα στο ρυθμό εκείνου του γαλλικού τραγουδιού, ο κόκορας της εκκλησίας ή οτιδήποτε. Να διασκεδάζω νευρασθενικά ολομόναχος επινοώντας αγελάδες που κάνουν περίεργα πράγματα και με ένα ρυθμό που να τελειώνει πάντα σε ό. Μια αγελάδα παθιασμένη Τραγουδά στην εκκλησιά κλεισμένη Με ύφος αισθησιακό. Μια αγελάδα απ' την Ανδαλουσία Χορεύει σαν καλή κυρία Με ύφος ισχνό. Μια αγελάδα παχουλή Παίρνει φόρα ακροβατική Με ύφος σκεφτικό. Μια αγελάδα αλέγγρα Μεταμφιέζεται σε νέγρα Με ύφος ενοχικό. Μια αγελάδα καστανή Χαμογελά σεληνιακή Με ύφος παθητικό. Μια αγελάδα πυρακτωμένη Φλερτάρει σε μια τρώγλη κλεισμένη Με ύφος θρηνητικό. Μια αγελάδα σαν το γαλατάκι Χορεύει πάνω στο κλαδάκι Με ύφος χαρακτηριστικό. Μια αγελάδα με κόκκινη τριχούλα Καλλωπίζει τη φατσούλα Με ύφος παρορμητικό. Μια αγελάδα εβραϊκή Κάνει αέρα στην ακτή Με

ύφος ντροπαλό. Μια αγελάδα σπανιόλα Χορεύει Καρμανιόλα Με ύφος βλαβερό. Μια αγελάδα υπεροπτική Πίνει τσάι στην αυλή Με ύφος λίγο εβραϊκό. Μια αγελάδα μαυριδερή Χορεύει πάνω σε ντουλάπα κλειστή Με ύφος βιαστικό. Μια αγελάδα αδυνατισμένη Χορεύει στο κελάρι κλεισμένη Με ύφος πολύ ζωηρό. Μια αγελάδα με δαντέλα Παίζει βιολοντσέλα Με ύφος τρυφερό. Μια αγελάδα αρθριτική Κάνει γυμναστική Με ύφος στρυφνό. Μια αγελάδα κοντή Γελάει μέχρι να της κοπεί η αναπνοή Με ύφος βαρετό. Μια αγελάδα σκωτική Αναστενάζει σε καρέκλα καθιστή Με ύφος αγνό. Μια αγελάδα ασκήτρια Γίνεται οδηγήτρια Με ύφος κλεφτό. Μια αγελάδα φλογερή Πηδάει στο πατάρι λυγερή Με ύφος πυκνό. Μια αγελάδα συντηρητική Πιπιλάει μέντα δροσιστική Με ύφος ενεργό. Ορίστε. Ο πόνος δεν εκφράζεται πάντα με ευγενικά λόγια. Μπορεί να βγαίνει από μελαγχολικά αστείακια, από γριούλες που κάνουν γκριμάτσες στα άψυχα παράθυρα των ματιών μου. Άλλωστε, οι αγελάδες μου δεν είχαν αποτέλεσμα.

XXX

Τίποτα όμως δεν θα μου φέρει πίσω την μητέρα μου, δεν θα μου φέρει πίσω εκείνη που άκουγε στο όνομα Μαμά, που πάντα άκουγε και έτρεχε τόσο γρήγορα στο γλυκό όνομα Μαμά. Η μητέρα μου είναι νεκρή, νεκρή, νεκρή, η νεκρή μητέρα μου είναι νεκρή, νεκρή. Έτσι ψέλνει ο πόνος μου, έτσι μονότονα ψέλνει το τρένο του πόνου μου, έτσι ψέλνουν και τραντάζονται οι άξονες του τρένου του πόνου μου, του ατελείωτου τρένου του πόνου μου όλες τις νύχτες και τις μέρες, ενώ εγώ χαμογελάω σε αυτούς έξω έχοντας μια μόνο ιδέα στο μυαλό μου και έναν θάνατο στην καρδιά μου. Έτσι ψέλνουν οι άξονες του μεγάλου τρένου, ενώ πάντα αυτό το τρένο ψέλνει τον πόνο μου, ενώ πάντα αυτό το πένθιμο τρένο κουβαλάει την ξεχτένιστη νεκρή μου στην πόρτα του, και εγώ πηγαίνω πίσω από το τρένο που φεύγει, και λαχανιάζω, κατάχλωμος και ιδρωμένος και δουλοπρεπής, πίσω από το τρένο που φεύγει, που κουβαλάει την νεκρή μητέρα μου που με ευλογεί.

6. Μεταφραστικός σχολιασμός

Σε αυτό το κεφάλαιο θα γίνει σχολιασμός της μετάφρασης των αποσπασμάτων του βιβλίου *Le livre de ma mère* (Cohen, 2021) βασισμένος στα μοντέλα των Vinay & Darbelnet και του Newmark, όπως αναφέραμε και στην Εισαγωγή. Αρχικά, να διευκρινίσουμε ότι τα κεφάλαια που επιλέχθηκαν είναι τα εξής: II (σ. 14-22), III (σ. 23-29), VIII (σ. 57-60), IX (σ. 61-65), XII (σ. 88-101), XIX (σ. 135-136), XXX (σ. 174). Τα κεφάλαια επιλέχθηκαν με βάση τις ιδιαιτερότητές τους και το μεταφραστικό ενδιαφέρον που παρουσιάζουν. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις πολλές επαναλήψεις λέξεων ή και ολόκληρων φράσεων στην αρχή και στο τέλος παραγράφων αλλά και μέσα στην ίδια την πρόταση, τις αναφορές σε άλλα έργα και σε ήρωες άλλων λογοτεχνικών έργων (διακειμενικότητα), τα στιχάκια με ομοιοκαταληξία που παραπέμπουν στην μετάφραση της ποίησης, και γενικά την περιγραφική αφήγηση του συγγραφέα που είναι ένα από τα χαρακτηριστικά του ύφους του.

Ο σχολιασμός θα χωριστεί σε τέσσερα επίπεδα: υφολογικό, γλωσσικό, πραγματολογικό και συντακτικό επίπεδο. Πιο συγκεκριμένα, για κάθε επίπεδο θα σχολιαστούν παραδείγματα και θα δικαιολογηθεί η συγκεκριμένη μεταφραστική επιλογή. Κατά τη διάρκεια του σχολιασμού θα αναφέρονται ενδεικτικά κάποια παραδείγματα, συνοδευόμενα από τη σελίδα στην οποία τα βρήκαμε στο πρωτότυπο κείμενο. Ο χωρισμός έγινε κατ' αυτόν τον τρόπο γιατί αυτά τα επίπεδα κρίθηκαν άξια σχολιασμού κατά τη διάρκεια της μεταφραστικής διαδικασίας, είτε λόγω μεταφραστικής δυσκολίας είτε λόγω μεταφραστικού ενδιαφέροντος. Τέλος, υπάρχει ένα τελευταίο υποκεφάλαιο το οποίο αφορά τη διακειμενικότητα. Σε αυτό, θα σχολιαστούν τα αποσπάσματα στα οποία εντοπίστηκε το συγκεκριμένο φαινόμενο και ο τρόπος με τον οποίον μεταφράστηκαν.

6.1. Υφολογικό επίπεδο

Στο έργο αυτό, το οποίο αφιερώνει στη μητέρα του, το υφολογικό στοιχείο του Κοέν είναι πολύ έντονο. Ο τρόπος με τον οποίο περιγράφει τις αναμνήσεις του και τα

συναισθήματά του σε συνδυασμό με το πλούσιο λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί φανερώνει έναν λυρισμό. Σε κάθε κεφάλαιο υπάρχει και από ένα παράδειγμα που μπορούμε να σχολιάσουμε. Θα μπορούσαμε ωστόσο να αφιερώσουμε και μόνο τα κεφάλαια XII, XIX και XXX στο υφολογικό επίπεδο λόγω των πολλών παραδειγμάτων που εντοπίζουμε (επαναλήψεις, μουσικότητα, ρυθμό, ομοιοκαταληξία). Όλα αυτά τα στοιχεία προσπαθήσαμε να τα διατηρήσουμε στο μετάφρασμα ώστε να μην χαθεί ο λυρισμός στο ύφος του πρωτοτύπου.

Στο κεφάλαιο II (σ.15) εντοπίζουμε το πρώτο παράδειγμα. Παρατηρούμε δύο ρυθμικές επαναλήψεις (« heureuse, bouleversante de bonheur, heureuse », « l'amant aimé quoique aimant d'une belle jeune fille et de cette autre ») τις οποίες κρατήσαμε και στο μετάφρασμά μας («ευτυχισμένη, συγκλονισμένη από ευτυχία, ευτυχισμένη», «ο αγαπημένος εραστής της μιας και της άλλης όμορφης νεαρής κοπέλας που την αγαπούσε ωστόσο κι αυτός»). Το κεφάλαιο αυτό χαρακτηρίζεται από την συχνή χρήση προσφωνήσεων (« O..., ô... ») καθώς όλες οι προσφωνήσεις βρίσκονται σε αυτό και μία μόνο στο κεφάλαιο XII (« O Maman, ma jeunesse perdue. », σ.97). Στο μετάφρασμα παρέμειναν προσφωνήσεις («Ω..., ω...»). Η μόνη προσφώνηση που προκάλεσε μια δυσκολία στη μετάφραση ήταν και η πρώτη που συναντάμε (« O curieuses râlours de mes amours défuntes », σ.15). Η πρώτη σκέψη ήταν να μεταφραστεί ως εξής: «Ω περίεργα χλωμές περασμένες αγάπες μου». Η λέξη « amour » θα μπορούσε να μεταφραστεί «αγάπες». Από τη στιγμή όμως που στην προηγούμενη πρόταση αναφέρεται πάλι και μεταφράστηκε «έρωτας», κρατήσαμε κι εδώ αυτή τη μετάφραση («ερώτων»). Όσο για τη λέξη « défuntes » θέλαμε να κρατήσουμε την έννοια του θανάτου που έχει αυτή η λέξη και να μην την αναφέρουμε απλά ως «περασμένες». Έτσι, μεταφράστηκε ως «Ω περίεργη ωχρότητα των πεθαμένων ερώτων μου» μετατρέποντας και τον πληθυντικό αριθμό των λέξεων « curieuses râlours » σε ενικό.

Ένα ακόμα φαινόμενο που εντάσσουμε στο υφολογικό επίπεδο είναι οι επαναλήψεις. Προσπαθήσαμε να τις διατηρήσουμε ώστε να κρατήσουμε την ποιητικότητα και το λυρισμό του ΚΠ και στο μετάφρασμά μας. Όπως αναφέραμε και στο εισαγωγικό μέρος του κεφαλαίου, ο Κοέν επαναλαμβάνει λέξεις ή φράσεις στην αρχή και στο τέλος κάθε παραγράφου ή ακόμα και μέσα στην πρόταση. Ενδεικτικά αναφέρουμε από το κεφάλαιο XII τις παρακάτω φράσεις που εμφανίζονται αρχικά στο τέλος της παραγράφου και έπειτα στην αρχή παραλείποντας κάποιες λέξεις:

« Amour de ma mère, à nul autre pareil » (σ.88, 90, 96), « Amour de nos mères, à nul autre pareil » (σ.89), « Amour de ma mère » (σ.93, 94, 96, 98), οι οποίες μεταφράστηκαν «Η αγάπη της μητέρας μου, ασύγκριτη», «Η αγάπη της μητέρας μας, ασύγκριτη» και «Η αγάπη της μητέρας μου» αντίστοιχα. Μια ακόμα πρόταση που επαναλαμβάνεται δύο φορές είναι η « Mais il n'y a jamais personne à la fenêtre » (σ.100, 101) και η φράση « Jamais plus » που την συναντάμε αρκετές φορές σε αυτό το κεφάλαιο (σ.94, 96, 97, 98, 101). Τέλος, δεν θα μπορούσαμε να μην αναφέρουμε το κεφάλαιο XXX το οποίο είναι από μόνο του όλο μια επανάληψη λέξεων και φράσεων. Τονίζει το θάνατο της μητέρας του επαναλαμβάνοντας την λέξη « morte » σε όλη την παράγραφο (ενδεικτικά παραθέτουμε την ακόλουθη πρόταση: « Ma mère est morte, morte, morte, ma mère morte est morte, morte. », σ.174), το ρήμα scander και την φράση « le train de ma douleur ». Όλες αυτές οι επαναλήψεις που εκφράζουν το πένθος του συγγραφέα, εντείνουν το ύφος του κειμένου, γι' αυτό και εμείς τις κρατήσαμε ως έχουν χωρίς να αφαιρέσουμε κάποια φράση ή λέξη που επαναλαμβάνεται για να περάσουμε το ίδιο ύφος και στον αναγνώστη.

Μια ακόμα περίπτωση επανάληψης παρατηρείται στο κεφάλαιο XII. Αυτή τη φορά όμως πρόκειται για τρία διαφορετικά ρήματα με παρόμοια σημασία τα οποία ξεκινούν με την ίδια συλλαβή (« je ressasse et remâche et me rèrete », σ.96). Για να έχουμε και στο μετάφρασμα τον ίδιο ρυθμό με την επανάληψη της συλλαβής re-, μεταφράσαμε αυτά τα ρήματα βρίσκοντας στα ελληνικά ρήματα που να έχουν προφανώς την ίδια σημασία με αυτά του πρωτοτύπου αλλά να ξεκινούν και με την ίδια συλλαβή (επαν-). Σε αυτή την περίπτωση όμως, χρειάστηκε να θυσιάσουμε τη μετρική μετάφραση όσον αφορά τον αριθμό των συλλαβών, καθώς οι λέξεις που προτείνουμε έχουν περισσότερες συλλαβές από τις λέξεις του ΚΠ. Έτσι μεταφράστηκαν «επανέρχομαι και το επαναφέρω στο νου μου και επαναλαμβάνομαι».

Τέλος, θα αναφερθούμε στα στιχάκια που παρουσιάζονται στο κεφάλαιο XIX (σ.135-136). Είναι «τραγουδάκια χωρίς νόημα», όπως αναφέρει ο ίδιος ο Κοέν, στα οποία περιγράφει μια αγελάδα που κάνει περίεργα πράγματα με ένα συγκεκριμένο ύφος κάθε φορά. Πρόκειται λοιπόν για το φαινόμενο του εγκιβωτισμού έμμετρης ποίησης στον πεζό λόγο, γι' αυτό και ήταν η μόνη φορά που χρειάστηκε να κάνουμε τη μετάφραση με χαρτί και μολύβι για να τα μεταφράσουμε. Στο πρωτότυπο είναι γραμμένα ως πεζό χρησιμοποιώντας κεφαλαίο γράμμα για να δηλωθεί η αλλαγή

στίχου (« Une vache éprise Chante dans l'église D'un air lascif. »). Περνώντας τα στο χαρτί διαπιστώσαμε ότι πρόκειται για είκοσι στροφές τριών στίχων όπου στους δύο πρώτους στίχους παρατηρούμε ομοιοκαταληξία και στον τρίτο στίχο πάντα την ίδια κατάληξη (-if), όπως επισημαίνει και ο Κοέν. Οι μεταφραστικές αποφάσεις που πήραμε αφορούσαν τον τρόπο μετάφρασης, η οποία ήταν σε κάποια σημεία ελεύθερη, και τον ομοιοκατάληκτο στίχο. Έχοντας στο μυαλό μας την παρατήρηση του Βαγενά ότι «[...] αυτοπεριοριστική και στερητική είναι στη μετάφραση της ποίησης η πιστή προσκόλληση στο γράμμα» (1998, σ.73) δεν διστάσαμε να προβούμε σε αλλαγές στη μετάφραση. Για να κρατήσουμε αυτή την ομοιοκαταληξία των πρώτων στίχων και στο μετάφρασμα, προσθέσαμε λέξεις (« Saute dans la soupe » / « Πηδάει στο πατάρι λυγερή»), αλλάξαμε τα επιρρήματα σε μετοχές (« Chante dans l'église » / « Τραγουδά στην εκκλησιά κλεισμένη») ή ακόμα διαμορφώσαμε εκ νέου όλο το στίχο (« Fait de la trottinette » / « Γίνεται οδηγέτρια»), στα όρια πάντα που επιτρέπει η μετάφραση της ποίησης ώστε να μην απομακρυνθούμε ριζικά από το νόημα του πρωτοτύπου ακόμα και σε αυτή την περίπτωση που πρόκειται για στίχους χωρίς νόημα. Όσο για τον τρίτο στίχο, τον μεταφράσαμε με την ίδια κατάληξη κάθε φορά αποφασίζοντας να έχουμε ένα επίθετο που να χαρακτηρίζει το ύφος της αγελάδας και να τελειώνει πάντα σε -ό. Αναφέρουμε ενδεικτικά τον τρίτο στίχο από τις τρεις πρώτες στροφές: « D'un air lascif » / « Με ύφος αισθησιακό», « D'un air chétif » / « Με ύφος ισχνό», « D'un air pensif » / « Με ύφος σκεφτικό». Κατ' αυτόν τον τρόπο δίνουμε έμφαση στην ομοιοκαταληξία και θυσιάζουμε για ακόμα μία φορά το μέτρο σχετικά με τον αριθμό των συλλαβών του τρίτου στίχου κάθε στροφής (στο ΚΠ ο τρίτος στίχος απαρτίζεται τις περισσότερες φορές από τέσσερις συλλαβές). Γενικότερα, όσες αλλαγές κάναμε έγιναν για να διατηρήσουμε όλα τα στοιχεία ύφους που χρησιμοποιεί ο Κοέν και να δημιουργήσουμε ένα ενιαίο ύφος στο ΚΣ, ίδιο με αυτό του πρωτοτύπου.

6.2. Γλωσσικό επίπεδο

Η γλώσσα σε αυτό το έργο είναι ιδιαίτερη. Οι δυσκολίες που παρατηρούμε δεν οφείλονται στην εποχή κατά την οποία έχει γραφτεί το έργο αλλά στη χρήση πολλών

επιθέτων που δημιουργούν μια υπερβολή στο ύφος του, στις πολλές επαναλήψεις και στην ποιητική διάσταση που δίνει σε λέξεις, μη μπορώντας πολλές φορές να την διατηρήσουμε και στο μετάφρασμα. Σε αυτό το κεφάλαιο θα αναφέρουμε και θα σχολιάσουμε λέξεις και φράσεις που παρουσίασαν δυσκολίες ως προς τη μετάφρασή τους. Για να καταλήξουμε σε μεταφραστική απόφαση, συμβουλευτήκαμε έντυπα και ηλεκτρονικά λεξικά.

Σε αυτό το βιβλίο που αφιερώνει στη μητέρα του, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί πολύ συχνά τις λέξεις « *mère* » (η λέξη « *mère* » αναφέρεται σχεδόν σε κάθε σελίδα) και « *maman* » (σ.22, 97, 174). Από τη στιγμή που ο ίδιος ο συγγραφέας χρησιμοποιεί δύο διαφορετικές λέξεις για τη μητέρα του, χρησιμοποιήσαμε κι εμείς δύο διαφορετικές λέξεις, «μητέρα» και «μαμά» αντίστοιχα. Παρόμοια τακτική ακολουθήσαμε και για τις λέξεις « *marî* » (σ.16, 19, 21, 26, 57-60) και « *homme* » (σ.17, 24, 26, 28, 89, 98, 100). Η λέξη « *marî* » χρησιμοποιείται για να δηλώσει τον πατέρα του, δηλαδή τον άντρα της μητέρας του γι' αυτό και μεταφράστηκε ως «σύζυγος». Αντίθετα, η λέξη « *homme* » χρησιμοποιείται με πιο γενική έννοια, συνεπώς την μεταφράσαμε σε κάποια σημεία ως «άνθρωπος» και σε κάποια άλλα ως «άντρας», σύμφωνα κάθε φορά με το συγκεκριμένο.

Στα πρώτα κεφάλαια, ο Κοέν χρησιμοποιεί αρκετές λέξεις που αναφέρονται στην εβραϊκή καταγωγή του. Μια από αυτές είναι και η λέξη « *sabbat* » (σ.14, 16, 17, 19, 22, 23). Οι μεταφραστικές επιλογές ήταν δύο, «Σάββατο» ή «Σαμπάτ». Το «Σάββατο» απορρίφθηκε γιατί θα χανόταν έτσι το εβραϊκό στοιχείο της λέξης και αφού στη συνέχεια αναφέρει και άλλες λέξεις εβραϊκού περιεχομένου («συναγωγή», «βασιλεία του Μεσσία», «Μέγα Ραββίνο»), η λέξη « *sabbat* » μεταφράστηκε ως «Σαμπάτ». Ένας άλλος προβληματισμός αφορούσε την λέξη « *Éternel* ». Η Οντέτ Βαρόν-Βασάρ μετέφρασε τον « *Éternel* » στο Σολάλ «Αιώνιο» και όχι «Θεό» ή «Παντοδύναμο» γιατί σύμφωνα με την ίδια (2003) «[ο] Παντοδύναμος παραπέμπει στην ιδιότητα που η χριστιανική ορθοδοξία προσδίδει στον Θεό, την παντοδυναμία, ενώ αντίθετα η εβραϊκή θρησκεία τονίζει την ιδιότητα της αιωνιότητας». Στο *Βιβλίο της μητέρας μου*, αναφέρεται η φράση « *à la Maison de l' Éternel* » με το « *Maison* » να μεταφράζεται «Οίκος». Ακολουθώντας λοιπόν την μεταφραστική επιλογή της Βαρόν-Βασάρ, το μεταφράσαμε «στον Οίκο του Αιώνιου». Με αυτόν τον τρόπο τονίζουμε ακόμα περισσότερο το εβραϊκό στοιχείο του πρωτοτύπου.

Μια μεταφραστική δυσκολία παρουσιάστηκε στο κεφάλαιο II στην πρόταση « [...] ces humbles grosses sommes étaient l'offrande de ma mère sur l'autel de la maternité » (σ.15). Η πρώτη επιλογή ήταν τα « humbles grosses sommes » να μεταφραστούν «ταπεινά χρηματικά ποσά». Ωστόσο, δεν δηλώνονταν σε αυτή την μετάφραση η αντίθεση « humbles grosses ». Επειδή λοιπόν δεν θα μπορούσαμε να τα μεταφράσουμε «ταπεινά μεγάλα χρηματικά ποσά», μεταφέραμε την λέξη « humbles » για να προσδιορίζει την λέξη « offrande » κι έτσι η πρόταση μεταφράστηκε «αυτά τα μεγάλα χρηματικά ποσά ήταν η ταπεινή προσφορά της μητέρας μου στο βωμό της μητρότητας».

Στο ίδιο κεφάλαιο, ο Κοέν χρησιμοποιεί τις λέξεις « pendule » και « chronomètre » (σ.20) για να δηλώσει το ρολόι. Αφού χρησιμοποιεί δύο διαφορετικές λέξεις για το ίδιο αντικείμενο, επιλέξαμε να μην τις μεταφράσουμε με τον ίδιο τρόπο, ακολουθώντας το σκεπτικό του πρωτοτύπου κι έτσι το « pendule » μεταφράστηκε ως «ρολόι του τοίχου», όπως αυτό σημαίνει εξάλλου, και το « chronomètre » ως σκέτο «ρολόι». Δυσκολία αντιμετωπίσαμε και στην μετάφραση της λέξης « ensoleillé » που την συναντάμε δύο φορές στο κεφάλαιο II (σ.15, 19). Η λέξη αυτή δηλώνει αυτόν που είναι χαρούμενος, ευτυχισμένος. Επειδή κρύβει μέσα της τη λέξη « soleil » αποφασίσαμε να φαίνεται και στη μετάφρασή μας αυτή η έννοια του φωτός κι έτσι μεταφράστηκε «ακτινοβολώντας» και «φωτεινά» αντίστοιχα.

Στην πρόταση « Obscurément, je lui en voulais de trop surveiller et deviner » (σ.22) χρειάστηκε να κάνουμε μια προσθήκη ώστε να είναι ολοκληρωμένο το νόημα. Αν την μεταφράζαμε μόνο «Διαισθητικά, τα έβαζα μαζί της επειδή με παρακολουθούσε υπερβολικά και μάντευε» θα δημιουργούνταν ένα κενό στο νόημα όσον αφορά το ρήμα « deviner ». Προσθέσαμε λοιπόν «μάντευε τις σκέψεις μου» κάνοντάς το ξεκάθαρο στον αναγνώστη. Μια δεύτερη σκέψη ήταν να μεταφράσουμε το « deviner » με την έκφραση «με διάβαζε σαν ανοιχτό βιβλίο». Θα γινόταν όμως υπερμετάφραση του νοήματος καθώς στο πρωτότυπο δεν χρησιμοποιείται κάποια αντίστοιχη έκφραση και γι' αυτόν τον λόγο απορρίφθηκε. Αντίθετα, στην περίπτωση της πρότασης « [...] la bille lui monte à la cervelle et il te hait et Dieu sait quelle langue de vipère il a et quel poignard il prépare pour ton dos ! » (σ.25) δόθηκαν εκφράσεις στα ελληνικά αντίστοιχες με αυτές που χρησιμοποιούνταν στο πρωτότυπο. Έτσι η έκφραση « la bille lui monte à la cervelle » μεταφράστηκε με την πολιτισμικά

ισοδύναμη έκφραση «θα του ανέβει το αίμα στο κεφάλι» και οι εκφράσεις « quelle langue de vipère il a et quel poignard il prépare pour ton dos ! » έγιναν αντίστοιχα «τι φαρμακόγλωσσα θα είναι και τι πισώπλατη μαχαιριά σου ετοιμάζει!». Υπάρχει και ένα τρίτο σχετικό παράδειγμα που θα θέλαμε να αναφέρουμε και αφορά την πρόταση « Chien endormi n'a pas de puces » (σ.98-99). Υποθέτουμε ότι είναι κάποια γαλλική έκφραση, χωρίς να την έχουμε βρει σε κάποιο έντυπο ή ηλεκτρονικό λεξικό. Από τη στιγμή λοιπόν που χρησιμοποιείται μια έκφραση στο πρωτότυπο, χρησιμοποιούμε κι εμείς μια έκφραση στο μετάφρασμα αντίστοιχου νοήματος. Οι επιλογές μας ήταν οι φράσεις «Καθαρός ουρανός αστραπές δεν φοβάται» και «Τον ύπνο του δικαίου». Ανάμεσα σε αυτές τις δύο επιλογές επιλέξαμε την δεύτερη γιατί θέλαμε να υπάρχει το στοιχείο του ύπνου καθώς υπήρχε και στην έκφραση στο πρωτότυπο (« chien endormi ») αλλά και στην πρόταση πριν και μετά από αυτή την έκφραση (« dormir »).

Μια δυσκολία που δεν θα μπορούσαμε να μην αναφέρουμε αφορά τον τρόπο με τον οποίο μεταφράσαμε το ρήμα « fréquenter », που βρίσκεται στο κεφάλαιο VIII. Πιο συγκεκριμένα, ο Κοέν περιγράφει την μητέρα του η οποία πέρναγε τον χρόνο μόνη της αναφέροντας στο πρωτότυπο τις εξής προτάσεις: « Elle ne fréquentait personne car elle était peu débrouillarde » (σ.57), « Ne fréquentant personne, elle fréquentait son appartement » (σ.58). Αυτό το ρήμα σημαίνει «επισκέπτομαι», «κάνω/πάω επίσκεψη», όμως αυτές οι μεταφράσεις δεν ταίριαζαν στις προτάσεις. Ενδεικτικές μεταφράσεις που σκεφτήκαμε για την μετάφραση του ρήματος « fréquenter », πριν καταλήξουμε στην τελική επιλογή, σύμφωνα με το *Γαλλοελληνικό λεξικό* (Γαλάνης, 2012, σ.801), ήταν τα ρήματα «συχνάζω σε», «συναναστρέφομαι», «κάνω παρέα», «έχω επαφές με». Όλα όμως απορρίφθηκαν. Το «συχνάζω σε» χρησιμοποιείται για τόπο συνεπώς δεν θα μπορούσαμε να το χρησιμοποιήσουμε στην πρώτη πρόταση που αναφέρεται σε πρόσωπο. Το «συναναστρέφομαι» το έχουμε χρησιμοποιήσει για τη μετάφραση άλλου ρήματος (« voir », σ.89) και έτσι δεν θα μπορούσαμε να το βάλουμε κι εδώ γιατί ακολουθούμε μια ομοιομορφία ως προς την επιλογή της μετάφρασης για κάθε λέξη. Τέλος, οι φράσεις «κάνω παρέα» και «έχω επαφές με» θα ταίριαζαν στις περιπτώσεις που αναφέρονται σε πρόσωπο αλλά όχι στην περίπτωση που αναφέρεται σε τόπο (στο διαμέρισμα). Ιδανικά θα θέλαμε να μεταφράσουμε το ρήμα και τις τρεις φορές με την ίδια λέξη όμως δεν ήταν εφικτό. Έτσι καταλήξαμε να το μεταφράσουμε τις δύο πρώτες φορές με την φράση «βγαίνω με κάποιον» και την τρίτη φορά που το ρήμα

αναφέρεται στο διαμέρισμα το μεταφράσαμε με το αντίθετο ρήμα «μένω» («Δεν έβγαινε με κανέναν καθώς δεν τα κατάφερνε και πολύ με τους άλλους», «Αφού δεν έβγαινε με κανέναν, έμενε στο διαμέρισμά της»).

Συνεχίζουμε τον σχολιασμό με το παράδειγμα «boule à café» (σ.58). Στην αρχή, αυτή η φράση μάς παρέπεμψε στην φράση «boule à thé» που είναι το σουρωτήρι του τσαγιού. Αυτή η φράση όμως που μας απασχολεί εδώ δεν θα μπορούσε να μεταφραστεί «σουρωτήρι» ή «φίλτρο του καφέ». Στο σημείο αυτό καταλαβαίναμε ότι επρόκειτο για μηχανή του καφέ, γι' αυτό και στη συνέχεια μεταφράστηκε «καφετιέρα».

Πολλές φορές ο Κοέν χρησιμοποιεί στην ίδια παράγραφο λέξεις συνώνυμες για να μην επαναλαμβάνεται. Την ίδια τακτική ακολουθήσαμε κι εμείς στη μετάφραση. Το ίδιο κάνει και σε μια παράγραφο του κεφαλαίου XII χρησιμοποιώντας τη λέξη «rénérante» και λίγο πιο κάτω τη λέξη «aiguë» (σ.100) για να χαρακτηρίσει την «συμπόνια» («ritié»). Σε αυτό το απόσπασμα επιλέξαμε να μην δώσουμε στη μετάφραση δύο διαφορετικές λέξεις που να είναι συνώνυμες και να ταιριάζουν εδώ. Έτσι βασιζόμενοι στην σκέψη του Γιώργου Κεντρωτή, ότι δηλαδή «[η] εύστοχη επιλογή ενός συνωνύμου χαρίζει στο κείμενό του χάρη και το πλουταίνει· η άστοχη επιλογή, αντιθέτως, δημιουργεί συγχύσεις, παρανοήσεις, μπερδέματα, κάνει το κείμενο πολλές φορές κωμικό, αν όχι και α-νόητο/ακατανόητο» (1996, σ.365), επιλέξαμε να μεταφράσουμε και τις δύο γαλλικές λέξεις με την ίδια ελληνική λέξη («έντονη»).

Στο κεφάλαιο IX εντοπίζουμε μια παράγραφο με ιδιαίτερο μεταφραστικό ενδιαφέρον. Στην πέμπτη παράγραφο του κεφαλαίου γίνεται λόγος για έναν φάκελο αλφαβητικής ταξινόμησης. Αναφέρονται κάποιες λέξεις («gaz», «loyer», σ.64-65) οι οποίες ταξινομούνται σε αυτό το φάκελο βάσει του αρχικού τους γράμματος ή ενός γράμματος που βρίσκεται μέσα στη λέξη. Κάθε φορά λοιπόν που αναφέρεται το αρχικό γράμμα της λέξης, αναφέρουμε κι εμείς στη μετάφραση το αρχικό γράμμα από τη μετάφραση της λέξης. Για παράδειγμα, το «sous la lettre G» που είναι το πρώτο γράμμα από το «gaz» έγινε στη μετάφραση «στο Α», πρώτο γράμμα από την μεταφρασμένη λέξη «αέριο». Αντίστοιχα όταν αναφέρεται ένα γράμμα που βρίσκεται μέσα στη λέξη, αναφέρεται και στη μετάφραση ένα γράμμα που βρίσκεται μέσα στη

μετάφραση της λέξης (το « sous Y » από τη λέξη « loyer » μεταφράστηκε «στο N» της λέξης «ενοίκιο»).

Ο Κοέν, γεννημένος στην Κέρκυρα και με εβραϊκή καταγωγή όπως αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, έφυγε μικρός για την Γαλλία, γι' αυτό δεν γνώριζε ελληνικά και όλα τα έργα του ήταν γραμμένα στα γαλλικά. Καθώς έζησε τα περισσότερα χρόνια της ζωής του στην Γενεύη, παρατηρούμε στο *Βιβλίο της μητέρας μου* λέξεις στη γαλλική γλώσσα αλλά με την ιδιοματική χρήση τους από τους Ελβετούς. Συγκεκριμένα εντοπίσαμε τρεις λέξεις που για να τις μεταφράσουμε βρήκαμε την ερμηνεία τους, σύμφωνα με αυτή την ιδιοματική χρήση τους. Πρόκειται για το ρήμα « oser » (σ.22, 27) που το μεταφράσαμε «μπορώ», το ουσιαστικό « cuissettes » (σ.90) που είναι τα «σορτσάκια» και το ρήμα « dîner » (σ.64) που στα γαλλικά Ελβετίας σημαίνει «τρώω μεσημεριανό». Επειδή στο απόσπασμα στο οποίο αναφέρεται το ρήμα « dîner » δεν διευκρινίζεται αν είναι μεσημέρι, ώστε να καταλαβαίνουμε ότι πρόκειται για το ρήμα «τρώω μεσημεριανό», ή αν είναι βράδυ, για να το μεταφράσουμε «δειπνώ/τρώω βραδινό», όπως σημαίνει το ρήμα στα γαλλικά Γαλλίας, το μεταφράσαμε με ένα ρήμα που είναι πιο ουδέτερο νοηματικά («φάμε»).

6.3. Πραγματολογικό επίπεδο

Σε πραγματολογικό επίπεδο θα σχολιαστούν τα ανθρωπωνύμια, τα τοπωνύμια, η ονομασία ενός διεθνούς οργανισμού και κάποιες λέξεις οι οποίες, λόγω της εποχής που γράφτηκε το έργο, παρουσιάζουν μεταφραστικό ενδιαφέρον.

Ξεκινώντας από τα ανθρωπωνύμια, κατά τη μεταφραστική διαδικασία εντοπίσαμε ονόματα που αφορούν θρησκευτικά πρόσωπα, ήρωες άλλων λογοτεχνικών έργων, την μυθολογία και πρόσωπα οικεία στον συγγραφέα. Τα θρησκευτικά πρόσωπα μεταφράστηκαν δίνοντας το αντίστοιχο ελληνικό όνομα καθώς είναι ευρέως γνωστά στο αναγνωστικό κοινό (« Moïse » / «Μωυσής» σ.29, « Dieu d'Abraham, d'Isaac et de Jacob » / «Θεό του Αβραάμ, του Ισαάκ και του Ιακώβ» σ.20, « prophète Daniel » / «προφήτη Δανιήλ» σ.26). Μόνο στην περίπτωση

της φράσης « *filles de la Loi de Moïse* » (σ.19) το όνομα μεταφράστηκε ως επίθετο γιατί προσδιορίζει το ουσιαστικό και γιατί η φράση είναι γνωστή με αυτόν τον τρόπο («κόρη του Μωσαϊκού νόμου»). Την τεχνική μετάφρασης του εξελληνισμού ακολουθήσαμε για τα ονόματα των ηρώων λογοτεχνικών έργων (« *Anna Karénine* » / «Άννα Καρένινα» σ.19, « *Roméo* » / «Ρωμαίος» σ.89, « *Juliette* » / «Ιουλιέτα» σ.89) και για το όνομα του μυθικού προσώπου, της «Αταλάντης» (« *Atalante* » σ.88) ακολουθώντας την στρατηγική της οικειοποίησης, σύμφωνα με τον Venuti. Τη φωνητική μεταγραφή προτιμήσαμε για το όνομα του ίδιου του συγγραφέα και της συζύγου του (« *Cohen* » / «Κοέν» σ.29, « *Marianne* » / «Μαριάν» σ.100). Τέλος, στο πρωτότυπο κείμενο αναφέρεται το όνομα « *Diamantine* » στις ιστορίες που έλεγε η μητέρα του στον ίδιο (σ.92). Καθώς η οικογένεια του Κοέν είχε ελληνικές ρίζες από την Κέρκυρα, μεταφράσαμε το όνομα εξελληνίζοντάς το με μια χροιά παλαιότερων χρόνων χρησιμοποιώντας παράλληλα και τοπικό ιδίωμα. Έτσι έγινε «Διαμάντω» αντί για «Διαμαντίν» στην περίπτωση της φωνητικής μεταγραφής.

Όσον αφορά τα τοπωνύμια, στα κεφάλαια που μεταφράσαμε εντοπίσαμε αρχικά τρεις πόλεις του εξωτερικού (« *Genève* », « *Marseille* », « *Nice* »). Οι συγκεκριμένες πόλεις έχουν εξελληνιστεί ως «Γενεύη», «Μασσαλία» και «Νίκαια» αντίστοιχα γι' αυτό και τις κρατήσαμε έτσι στο μετάφρασμα. Το νησί « *Corfou* » (σ.24) μεταφράστηκε ως «Κέρκυρα» αφού είναι ελληνικό. Στην περίπτωση όμως του νησιού « *Samos* » και της πόλης « *Corinthe* », δεν μεταφράστηκαν με τα αντίστοιχα ελληνικά τοπωνύμιά τους (δηλαδή «Σάμος» και «Κόρινθος») γιατί προσδιορίζουν ουσιαστικό. Εφαρμόσαμε λοιπόν τη μεταφραστική τεχνική της μετάταξης, αλλάξαμε τη γραμματική κατηγορία τους και μεταφράζοντάς τα ως επίθετα τονίσαμε την προέλευση του ουσιαστικού που προσδιορίζουν (« *raisins de Corinthe* » / «κορινθιακές σταφίδες» σ.20, « *le vin de Samos* » / «σαμιώτικο κρασί» σ.60). Το τελευταίο τοπωνύμιο που εντοπίσαμε ήταν το « *Mont de Sinaï* » (σ.29). Μεταφράστηκε ως «όρος Σινά» γιατί από την θρησκεία μας είναι γνωστό ως «όρος» και όχι ως «βουνό».

Στο κεφάλαιο XII, εντοπίζουμε την πρόταση « [...] abandonnant ainsi le grain pour l'ivraie ». Σύμφωνα με το ηλεκτρονικό λεξικό cnrtl, πρόκειται για αναφορά στη Βίβλο (« *séparer le bon grain de l'ivraie* ») και σημαίνει το διαχωρισμό του καλού και του κακού. Καθώς στο πρωτότυπο δεν αναφέρεται το ρήμα « *séparer* » αλλά το

« abandonner », μεταφράσαμε κι εμείς πιο ελεύθερα την πρόταση με το ρήμα «προτιμώ» («[...] προτιμώντας έτσι την ήρα από το σιτάρι»)

Μια άλλη περίπτωση πραγματολογικού επιπέδου είναι αυτή του διεθνούς οργανισμού « Bureau International du Travail » (σ.24). Αυτός ο οργανισμός αποτελεί το κύριο όργανο της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (ΔΟΕ). Αφού λοιπόν υπάρχει έως σήμερα αυτό το όργανο και είναι γνωστό ως «Διεθνές Γραφείο Εργασίας» μεταφράστηκε κατ' αυτόν τον τρόπο. Ένα άλλο όργανο όμως το οποίο δεν είναι γνωστό είναι το « Division diplomatique ». Οι μεταφραστικές επιλογές που είχαμε για αυτόν το όργανο ήταν οι ακόλουθες: «Τμήμα Διπλωματίας», «Διεύθυνση Διπλωματίας», «Διπλωματική Υπηρεσία» και «Διπλωματικό Σώμα». Οι δύο πρώτες επιλογές απορρίφθηκαν σχεδόν αμέσως γιατί, κατά τη γνώση μας, δεν ήταν και τόσο εύστοχες λύσεις, όπως επίσης και το «Διπλωματικό Σώμα» γιατί τότε θα αναφερόταν στο γαλλικό κείμενο ως « Corps diplomatique ». Έτσι καταλήξαμε στην «Διπλωματική Υπηρεσία». Η θέση εργασίας λοιπόν « Attaché à la Division diplomatique » (σ.24) μεταφράστηκε ως «Ακόλουθος της Διπλωματικής Υπηρεσίας» αφού μια που γίνεται λόγος για διπλωματία, το ουσιαστικό «ακόλουθος» ταιριάζει ακριβώς.

Τέλος, θα αναφερθούμε στις φράσεις « billets de banque » (σ.14-15) και « louis d'or » (σ.94). Το « billets de banque » σημαίνει «χαρτονομίσματα». Σύμφωνα με το *Γαλλοελληνικό λεξικό* (2012, σ.195) και το ηλεκτρονικό λεξικό cnrtl, υπάρχει μια παλιά ερμηνεία κατά την οποία το « billet » αντιστοιχεί σε χίλια παλιά γαλλικά φράγκα (« dix francs »), στο δεκάρικο. Η φράση όμως « billets de banque » αναφέρεται συχνά στην ίδια παράγραφο οπότε προτιμήσαμε να της δώσουμε με μια πιο γενική έννοια κι έτσι τη μεταφράσαμε ως «χρήματα». Όσο για τα « louis d'or » θα μπορούσαμε να τα μεταφράσουμε με απλό τρόπο ως «χρυσά νομίσματα». Θέλαμε όμως να περάσουμε και στο μετάφρασμα τέτοιες φράσεις παλιότερης εποχής οπότε και τα μεταφράσαμε «χρυσά λουδοβίκεια», από τη στιγμή που έτσι αναφέρονται και στο πρωτότυπο, παραπέμποντας έτσι στα χρυσά νομίσματα της εποχής του Λουδοβίκου ΙΓ'.

6.4. Συντακτικό επίπεδο

Σε κάποια σημεία χρειάστηκε να παρέμβουμε συντακτικά, αλλάζοντας είτε την σύνταξη για να είναι πιο κατανοητό στον αναγνώστη είτε τους χρόνους των ρημάτων ώστε να συμβαδίζει με την γλώσσα του Έλληνα αναγνώστη είτε ακόμα και τη μορφή μια λέξης, όπως για παράδειγμα η αλλαγή ουσιαστικού σε ρήμα. Τα σημεία στα οποία έγιναν τέτοιες συντακτικές παρεμβάσεις ήταν ελάχιστα καθώς δεν θέλαμε να χαλάσουμε την ιδιαίτερη μορφή του πρωτότυπου κειμένου και συνεπώς το ιδιαίτερο ύφος του συγγραφέα. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα παρακάτω παραδείγματα.

Στο κεφάλαιο II, χρειάστηκε να προβούμε στην αλλαγή δύο ουσιαστικών σε ρήματα. Παρατηρούμε ότι πολλές φορές ο συγγραφέας χρησιμοποιεί ελλειπτικές προτάσεις. Γι' αυτό τον λόγο, πήραμε αυτή την μεταφραστική απόφαση και η πρόταση « Sourire à la glace et remerciements au Dieu d'Abraham, d'Isaac et de Jacob » (σ.20) έγινε «Χαμογέλασε στον καθρέφτη και ευχαρίστησε τον Θεό του Αβραάμ, του Ισαάκ και του Ιακώβ». Στο επόμενο κεφάλαιο, αλλάξαμε τους χρόνους των ρημάτων, από ενεστώτα σε μέλλοντα. Θεωρήσαμε ότι έτσι θα ήταν πιο σωστό στην ελληνική γλώσσα. Σε αυτή την περίπτωση είχαμε μια σχετική ελευθερία να κάνουμε αυτή την αλλαγή γιατί επρόκειτο για υποθετικό λόγο (« [...] parce que si tu lui réponds mal, la bile lui monte à la cervelle et il te hait et Dieu sait quelle langue de vipère il a [...] » / «[...] γιατί αν του αντιμιλάς, θα του ανέβει το αίμα στο κεφάλι και θα σε μισήσει και ο Θεός ξέρει τι φαρμακόγλωσσα θα είναι [...]» σ.25).

Μια τελευταία αλλαγή που κάναμε, σε σημεία όπου παρατίθεντο λόγια μέσα σε εισαγωγικά, ήταν να βγάλουμε έξω από τα εισαγωγικά την παρενθετική πρόταση όπως συνηθίζεται στην ελληνική σύνταξη (« Parce que c'est plus commode pour moi, m'expliqua-t-elle, je me rappelle mieux. » / «Γιατί με βολεύει περισσότερο έτσι, το θυμάμαι καλύτερα», μου εξήγησε.» σ.65, / « Tout cet ordre, me dit-elle, les yeux baissés, ça m'embrouillait. Mais si tu veux, je recommencerais à classer » / «Όλη αυτή η τάξη», μου είπε, με χαμηλωμένο βλέμμα, «με μπέρδευε. Αλλά αν θέλεις, εγώ αρχίζω πάλι να ταξινομώ.» σ.65).

Κάποιες άλλες παρεμβάσεις σε συντακτικό επίπεδο ήταν οι παραλήψεις και οι προσθήκες σε όποια σημεία το κρίναμε απαραίτητο για να ολοκληρωθεί το νόημα. Μόλις σε μόνο δύο σημεία έγιναν παραλήψεις λέξεων γιατί αν τις κρατούσαμε θα

θεωρούνταν πλεονασμός. Το πρώτο σημείο ήταν στο κεφάλαιο II στην φράση « *le coulis grenat des tomates* » (σ.18) όπου δεν μεταφράστηκε η λέξη « *grenat* » («κόκκινη») αφού στα ελληνικά λέμε «σάλτσα τομάτας» και όχι «κόκκινη σάλτσα τομάτας». Το δεύτερο σημείο βρίσκεται στο επόμενο κεφάλαιο στη φράση « *coups de revolver* » (σ.25) η οποία μεταφράστηκε σκέτο «πυροβολισμούς» παραλείποντας στη μετάφραση την λέξη « *revolver* ». Προσθήκες έγιναν σε περισσότερα σημεία προσθέτοντας τον συμπλεκτικό σύνδεσμο «και», άρθρα ή ακόμα και λέξεις. Ενδεικτικά αναφέρουμε τρία παραδείγματα, εκ των οποίων στα δύο πρώτα προσθέσαμε τη λέξη «άντρες» για να είναι ολοκληρωμένο το νόημα και στο τρίτο την φράση «δεν θα είναι εδώ» όπως αναφέρεται και στην προηγούμενη πρόταση από αυτήν, για τον ίδιο ακριβώς λόγο (« *ses deux difficiles* » σ.18 / «τους δυο δύσκολους άντρες της», « *l'entrée des deux précieux* » σ.21 / «την είσοδο των δύο πολύτιμων αντρών της», « *Jamais plus elle ne sera là pour me gronder [...]. Jamais plus là pour me nourrir, [...]* » σ.96 / «Ποτέ πια δεν θα είναι εδώ να με μαλώνει [...]. Ποτέ πια δεν θα είναι εδώ να με ταΐζει, [...]»).

6.5. Διακειμενικότητα

Στα κεφάλαια προς μετάφραση και πιο συγκεκριμένα στα κεφάλαια II και XII υπάρχει το φαινόμενο της διακειμενικότητας. Οι μεταφραστικές λύσεις και οι αποφάσεις που πήραμε για να αποδώσουμε αυτά τα αποσπάσματα, ποίκιλαν και εξαρτήθηκαν από το είδος διακειμενικότητας που συναντούσαμε κάθε φορά¹⁵.

Το πρώτο είδος διακειμενικότητας που εντοπίζουμε στο κεφάλαιο II ήταν αυτό της αναφοράς (*référéncé*). Σε αυτό το είδος συνήθως αναφέρεται ένα κύριο όνομα και συνεπώς για την μετάφρασή του χρειάζεται η μεταγραφή του στη γλώσσα-στόχο (Roux-Faucard, 2006). Στη συγκεκριμένη περίπτωση, αναφέρεται το κεντρικό πρόσωπο « *Anna Karénine* » του ομώνυμου μυθιστορήματος του Λέοντος Τολστόι (σ.19). Αφού το μυθιστόρημα έχει μεταφραστεί ως «*Άννα Καρένινα*» και το πρόσωπο είναι γνωστό στο αναγνωστικό κοινό με αυτό τον τρόπο, το κρατήσαμε κι εμείς έτσι

¹⁵ Ο σχολιασμός για το φαινόμενο της διακειμενικότητας βασίζεται στα είδη της όπως αναφέρονται στο κεφάλαιο 2.2.

στο μετάφρασμά μας. Ένα ακόμα παράδειγμα αναφοράς συναντάμε στο κεφάλαιο XII. Στην τρίτη παράγραφο του κεφαλαίου γίνεται λόγος για κεντρικούς ήρωες γνωστών θεατρικών έργων και ποίησης. Αρχικά, παρατηρούμε τον « Roméo » και την « Juliette » του θεατρικού έργου *Roméo et Juliette* του William Shakespeare, τον « Hamlet » και την « Ophélie » του θεατρικού έργου *Hamlet* του ίδιου συγγραφέα και τέλος, τον « Pétrarque » και την « Laure », τον Ιταλό ποιητή και την μούσα του (σ.89-90). Ο Ιταλός ποιητής καθώς και τα δύο θεατρικά έργα του Shakespeare θεωρούνται γνωστά σε όλους. Τα ονόματα των ηρώων έχουν καθιερωθεί έπειτα από τις μεταφράσεις των αντίστοιχων έργων ως «Ρωμαίος», «Ιουλιέτα», «Αμλετ» και «Οφηλία» γι' αυτό και κρατήσαμε αυτά τα ονόματα στο μετάφρασμα. Στην ίδια κατηγορία ανήκει και ο « Pétrarque » που είναι γνωστός ως «Πετράρχης». Όσο για την « Laure » την μεταφράσαμε «Λάουρα» εφαρμόζοντας την φωνητική μεταγραφή από το ιταλικό όνομα («Laura») και όχι το γαλλικό καθώς στο πρωτότυπο εμφανίζεται ο εκγαλλισμός του ονόματός της.

Στην ίδια παράγραφο του κεφαλαίου XII συναντάμε και ένα παράθεμα (citation). Αυτό το είδος διακειμενικότητας είναι εύκολο να αναγνωριστεί μέσα στο κείμενο καθώς δηλώνεται ξεκάθαρα με τη χρήση των εισαγωγικών. Στο σημείο αυτό που μας απασχολεί παρατίθεται το εξής: « ce n'est pas le jour, ce n'est pas l'alouette » (σ.89). Αφού μας έχει αναφέρει νωρίτερα τον Ρωμαίο και την Ιουλιέτα καταλαβαίνουμε ότι η συγκεκριμένη φράση που βρίσκεται μέσα σε εισαγωγικά θα πρέπει να είναι απόσπασμα από το ομώνυμο θεατρικό έργο του William Shakespeare. Για τη μετάφρασή του λοιπόν, συμβουλευτήκαμε τη μετάφραση του έργου από τον Διονύση Καψάλη, παραθέτοντας το αντίστοιχο απόσπασμα και βάζοντας σε υποσημείωση το μεταφρασμένο έργο για τον Έλληνα αναγνώστη σε περίπτωση που δεν το γνωρίζει.

Το τελευταίο είδος διακειμενικότητας που συναντάμε είναι ο υπαινιγμός (allusion). Είναι δύσκολο να εντοπιστεί μέσα στο κείμενο γιατί δεν φαίνεται ξεκάθαρα ότι πρόκειται για διακειμενικότητα, δεν υπάρχει δηλαδή κάποιο σημείο στίξης, όπως στην περίπτωση του παραθέματος με τα εισαγωγικά, ή δεν γίνεται κάποια αναφορά σε κύριο όνομα ήρωα ενός έργου. Έτσι και εδώ, αναφέρεται στο κεφάλαιο XII η πρόταση « Qu'il y a peu d'humains et que soudain le monde est désert » (σ.99). Πρόκειται για μια έμμεση αναφορά, για μια παράφραση του στίχου « Un seul être vous manque, et tout est dépeuplé ! » του ποιήματος *L'isolement* του Alphonse de Lamartine. Η συγκεκριμένη πρόταση μεταφράστηκε έχοντας στο νου

μας τον στίχο από το ποίημα του Lamartine και παραθέτοντας σε υποσημείωση την παρατήρησή μας γι' αυτή την παράφραση.

7. Επίλογος

Το ενδιαφέρον για τα έργα του Αλμπέρ Κοέν εκδηλώθηκε στην Ελλάδα την δεκαετία του '90 όπου και μεταφράστηκαν κάποια από τα μυθιστορήματα και τα αυτοβιογραφικά έργα του. Η παρούσα εργασία είχε ως στόχο την πρόταση μιας σύγχρονης μετάφρασης του αυτοβιογραφικού έργου *Le livre de ma mère* το οποίο είχε μεταφραστεί μόνο μια φορά στα ελληνικά το 1994 (*Το βιβλίο της μητέρας μου*). Προάγγελος του βιβλίου θεωρείτο το κείμενο « *Chant de mort* » που δημοσίευσε σε περιοδικό και που ήταν περισσότερο μια εξομολόγηση απ' ό,τι ύστερα το βιβλίο που φαίνεται σαν την μαρτυρία του συγγραφέα για την μητέρα του (Audéoud, 2011).

Πρώτα στην εργασία μας παρουσιάσαμε τον συγγραφέα Αλμπέρ Κοέν δίνοντας λίγα στοιχεία για τη ζωή του αλλά περισσότερο για το έργο του και κάναμε αναφορά στις μεταφράσεις των έργων του στην Ελλάδα διευκρινίζοντας τον μεταφραστή, τον εκδότη και την ημερομηνία έκδοσης. Ένα ολόκληρο κεφάλαιο αφιερώθηκε στο έργο που αναλάβαμε να μεταφράσουμε (*Le livre de ma mère*) παρουσιάζοντας και τις μεταφράσεις του στην Ελλάδα και το εξωτερικό.

Πριν παρουσιάσουμε το προτεινόμενο μετάφρασμα, αναφερθήκαμε στη θεωρία της μετάφρασης και κυρίως της λογοτεχνικής μετάφρασης καθώς αυτή μας ενδιαφέρει. Θίξαμε τις δυσκολίες με τις οποίες ο μεταφραστής έρχεται αντιμέτωπος κατά την μεταφραστική διαδικασία, τις οποίες αντιμετωπίσαμε κι εμείς κατά την μετάφραση των αποσπασμάτων. Αναλύσαμε τα είδη της διακειμενικότητας και πώς μπορούν να μεταφραστούν καθώς επίσης αναφερθήκαμε και στην μετάφραση της ποίησης. Αυτή η θεωρία ήταν χρήσιμη και μας βοήθησε να προχωρήσουμε στο σχολιασμό του μεταφράσματος τον οποίο χωρίσαμε σε πέντε επίπεδα παραθέτοντας πάντα και σχετικά παραδείγματα από το πρωτότυπο κείμενο. Το πρώτο αφιερώθηκε στο ιδιαίτερο ύφος του Κοέν, το δεύτερο σε γλωσσικά θέματα, το τρίτο σε συντακτικές αλλαγές που εφαρμόσαμε στην μετάφρασή μας, το τέταρτο σε πραγματολογικά στοιχεία που εντοπίσαμε και πώς αυτά μεταφράστηκαν και τέλος, το πέμπτο αφιερώθηκε στα αποσπάσματα όπου εμφανίστηκε το φαινόμενο της διακειμενικότητας.

Συμπερασματικά, διαπιστώνουμε ότι η λογοτεχνική μετάφραση είναι ένας κλάδος της μετάφρασης με πολύ ενδιαφέρον ο οποίος έχει μελετηθεί αρκετά και από

πολλούς, θεωρητικούς και μη. Οι δυσκολίες της δεν αποτελούν άλυτο πρόβλημα για τον μεταφραστή αλλά μια πρόκληση που καλείται να φέρει εις πέρας. Έτσι κι εμείς αποφασίσαμε, παρά τις δυσκολίες που εμφάνιζε το κείμενο, να μεταφράσουμε το *Le livre de ma mère* θέλοντας να κάνουμε γνωστό αυτό το αυτοβιογραφικό έργο στο σύγχρονο αναγνωστικό κοινό γιατί πιστεύουμε ότι θα ήταν καλό το έργο ενός τέτοιου συγγραφέα να μην χαθεί, όπως τείνει να συμβεί δεδομένων των μεταφράσεων που έχουν γίνει μέχρι σήμερα, αλλά να παραμείνει στο φως.

Βιβλιογραφία

Έργα

Cohen, A. (2021) [1954]. *Le livre de ma mère*. Folio.

Βιβλιογραφία για τον Αλμπέρ Κοέν και το έργο του

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία:

Βαρών-Βασάρ, Ο. (2003). Πολιτισμική ιδιαιτερότητα και λογοτεχνική μετάφραση: η περίπτωση του Αλμπέρ Κοέν. *Μετάφραση*, 9, 209-219.

Cohen, A. (2019). *Σολάλ* (μετάφραση-σημειώσεις-επίμετρο Οντέτ Βαρών-Βασάρ). Εξάντας. σ.557-600.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία:

Audéoud, L. (2011). La représentation maternelle dans “Le livre de ma mère” d’Albert Cohen: des marqueurs lexico-sémantiques entre euphorie et disphorie. *Studi Francesi. Rivista quadrimestrale fondata da Franco Simone*, 165(LV| III), 512-529. Ανακτήθηκε 18 Απριλίου, 2023, από <https://journals.openedition.org/studifrancesi/4873#quotation>

Blot, J. (1986). *Albert Cohen*. Balland.

Cabot, J. (2005). Deuils pour deuil, mots pour maux. Albert Cohen : Le livre de ma mère. *Modernités*, 21, 275-288. Ανακτήθηκε 25 Ιουνίου, 2023, από <https://hal.science/hal-02054891/>

Hamel, Y. (2000). Écrire le deuil : décès maternel et acte d’écriture chez Albert Cohen, Annie Ernaux, Peter Handke et Roger Peyrefitte. *Dalhousie French Studies*, 53, 93–119. Ανακτήθηκε 25 Ιουνίου, 2023, από <http://www.jstor.org/stable/40838239>

Médioni, F. (2007). *Albert Cohen*. Folio.

Schaffner, A. (2012). L’échec de *La Revue juive* d’Albert Cohen. *Mémoires du livre / Studies in Book Culture*, 4(1). <https://doi.org/10.7202/1013324ar>

Βιβλιογραφία για τη θεωρία της μετάφρασης

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία:

Βαγενάς, Ν. (2004) [1989]. *Ποίηση και μετάφραση*. Στιγμή.

Βαγενάς, Ν. (1998). Το πρόβλημα της μετάφρασης του ελεύθερου στίχου: η ελληνική εμπειρία. Στο *Η γλώσσα της λογοτεχνίας και η γλώσσα της μετάφρασης* [πρακτικά ημερίδας] (σ.69-73). Κέντρο ελληνικής γλώσσας.

Βάρσος, Γ. (1998). Το μεταφραστικό εγχείρημα και τα σημάδια του στο κείμενο. Στο *Η γλώσσα της λογοτεχνίας και η γλώσσα της μετάφρασης* [πρακτικά ημερίδας] (σ.103-113). Κέντρο ελληνικής γλώσσας.

Γραμμενίδης, Σ., Δημητρούλια, Ξ., Κουρδής, Ε., Λουπάκη, Ε., & Φλώρος, Γ. (2015). *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις της μετάφρασης* [Προπτυχιακό εγχειρίδιο]. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. Ανακτήθηκε 3 Σεπτεμβρίου, 2023, από <https://hdl.handle.net/11419/3901>

Δημητρούλια, Ξ., Κεντρωτής, Γ. (2015). *Λογοτεχνική μετάφραση. Θεωρία και πράξη*. [Προπτυχιακό εγχειρίδιο]. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. Ανακτήθηκε 27 Μαΐου, 2023, από <http://hdl.handle.net/11419/5252>

Ιωαννίδου, Α. (2021). Η απόφαση του μεταφραστή να χάσει για να κερδίσει. Μερικές σκέψεις για τη σύγχρονη έμμετρη ρωσική ποίηση στα ελληνικά με αφορμή το Ρέκβιεμ της Άννας Αχμάτοβα. Στο Μ. Παπαδήμα (επιμ.), *Πολίτες της Βαβυλωνίας* (σ.265-284). νήσος.

Καλιφατίδης, Γ. (2021). Διακειμενικότητα και μετάφραση στο έργο του Β. Γκ. Ζέμπαλντ. Στο Μ. Παπαδήμα (επιμ.), *Πολίτες της Βαβυλωνίας* (σ.299-307). νήσος.

Κεντρωτής, Γ. (1996). *Θεωρία και πράξη της μετάφρασης*. Διάυλος.

Κόνολι, Ντ. (2021). Περί του διδακτού της λογοτεχνικής μετάφρασης. Στο Μ. Παπαδήμα (επιμ.), *Πολίτες της Βαβυλωνίας* (σ.117-138). νήσος.

Κόνολι, Ντ. (2012). *Ο μεταφραστής και ο ποιητής. Μια εκλεκτική συγγένεια*. Ύψιλον/βιβλία.

Σωφρονίδου, Φ. (2016). *Οι ελληνικές μεταφράσεις της γαλλικής λογοτεχνίας: συμβολή στην καταγραφή και στην μελέτη της παρουσίας τους στα ελληνικά γράμματα από το 1900 έως το 2010*. Ύψιλον.

Χατζόπουλος, Θ. (2021). Η ακριβής λέξη. Στο Μ. Παπαδήμα (επιμ.), *Πολίτες της Βαβυλωνίας* (σ.39-50). νήσος.

Connolly, D. (1997). *Μεταποίηση 6 + (1) μελέτες για τη μετάφραση της ποίησης*. Ύψιλον/βιβλία.

Munday, J. (2002) [2001]. *Μεταφραστικές σπουδές. Θεωρίες και εφαρμογές* (Μετάφραση Ά. Φιλίππατος). Μεταίχμιο.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία:

De Clercq, M. (1984). Le problème de l'intertextualité dans la traduction littéraire : l'exemple de Beckett. *Meta*, 29(3), 253–258. <https://doi.org/10.7202/002344ar>

Depaule J.-C. (2004). Diverses questions. Στο I. Oseki-Dépré (επιμ.), *Traduction et poésie* (σ.41-49). Maisonneuve et Larosse.

Guidère, M. (2011) [2010]. *Introduction à la traductologie*. De Bœuck.

Jun, X. (1999). Réflexions sur les études des problèmes fondamentaux de la traduction. *Meta*, 44(1), 44–60. <https://doi.org/10.7202/004625ar>

Kayra, E. (1998). Le langage, la poésie et la traduction poétique ou une approche scientifique de la traduction poétique. *Meta*, 43(2), 254–261. <https://doi.org/10.7202/003295ar>

Maingueneau, D. (1976). *Initiation aux méthodes de l'analyse du discours*. Hachette Université.

Michel, J. (2004). *Les enjeux de la traduction littéraire*. Publisud.

Newmark, P. (2003) [1988]. *A textbook of translation*. Longman.

Oseki-Dépré, I. (1999). *Théories et pratiques de la traduction littéraire*. Armand Colin.

Roux-Faucard, G. (2006). Intertextualité et traduction. *Meta*, 51(1), 98–118.

<https://doi.org/10.7202/012996ar>

St-Pierre, P. (1990). La traduction : histoire et théorie. *Meta*, 35(1), 119–125.

<https://doi.org/10.7202/004298ar>

Venuti L. (1995). *The translator's invisibility. A history of translation*. Routledge.

Έντυπα λεξικά

Γαλάνης, Γ.Φ. (2012). *Γαλλοελληνικό λεξικό. Dictionnaire français-grec moderne*. Πατάκης.

Ιορδανίδου, Α. (επιμ.) (2017) [2008]. *Θησαυρός συνωνύμων και αντιθέτων της νέας ελληνικής*. Πατάκης.

Μπαμπινιώτης, Γ. (1998). *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*. Κέντρο λεξικολογίας.

Ηλεκτρονικά λεξικά

<https://dictionnaire.lerobert.com/>

<https://www.cnrtl.fr/definition/>

<https://www.larousse.fr/>

Δικτυογραφία

(Ανακτήθηκαν 20 Ιουνίου, 2023)

<https://www.albertcohen.gr/>

<https://www.atelier-albert-cohen.org/>

https://www.mahj.org/fr/recherche?search_api_fulltext=Le+livre+de+ma+m%C3%A8re

Παράρτημα

Πρωτότυπο κείμενο

II

L'après-midi du vendredi, qui est chez les Juifs le commencement du saint jour de sabbat, elle se faisait belle et ornée, ma mère. Elle mettait sa solennelle robe de soie noire et ceux de ses bijoux qui lui restaient encore. Car j'étais prodigue en ma rieuse adolescence et je donnais des billets de banque aux mendiants lorsqu'ils étaient vieux et avaient une longue barbe. Et si un ami aimait mon étui à cigarettes, l'étui d'or était à lui. Elle avait vendu à Genève, lorsque j'étais un étudiant aux noirs hymnes indisciplinés sur ma tête et que j'avais un beau cœur quelque peu fou quoique tendre, elle avait vendu ses plus nobles bijoux dont elle était si fière, ma chérie, et qui étaient nécessaires à sa naïve dignité de fille de notables d'un âge disparu. Tant de fois, toujours roulée par les bijoutiers, elle avait vendu pour moi de ses bijoux, en cachette de mon père dont la sévérité nous effrayait, elle et moi, et nous faisait complices. Je la revois sortant de cette bijouterie de Genève, si fière de la pauvre grande somme d'argent qu'elle avait obtenue pour moi, heureuse, bouleversante de bonheur, heureuse d'avoir vendu pour moi ses chers pendants d'oreilles, ses bagues et ses perles qui étaient ses décorations de caste, son honneur de dame d'Orient Si heureuse, ma chérie qui marchait déjà péniblement, déjà guettée par la mort. Si heureuse de se dépouiller pour moi, de me donner les billets de banque qui, en quelques jours, allaient flamber dans mes jeunes et prestes mains, rapides à donner. Je prenais, fol et ensoleillé et peu préoccupé de ma mère, car j'avais d'éblouissantes dents acérées et j'étais l'amant aimé quoique aimant d'une belle jeune fille et de cette autre et ainsi infiniment dans les miroirs réfléchissants du château de l'amour. O curieuses pâleurs de mes amours défuntes. Je prenais les billets de banque et je ne savais pas, fils que j'étais, que ces humbles grosses sommes étaient l'offrande de ma mère sur l'autel de maternité. O prêtresse de son fils, ô majesté que je fus trop longtemps à reconnaître. Trop tard maintenant.

Chaque sabbat, à Marseille, où je venais, de Genève, passer mes vacances, ma mère nous attendait, mon père et moi, qui allions revenir de la synagogue avec les brins de myrte à la main. Ayant fini d'orner pour le sabbat son humble appartement

qui était son juif royaume et sa pauvre patrie, elle était assise, ma mère, toute seule, devant la table cérémonieuse du sabbat et, cérémonieuse, elle attendait son fils et son mari. Assise et se forçant à une sage immobilité pour ne point déranger sa belle parure, émue et guindée d'être dignement corsetée, émue d'être bien habillée et respectable, émue de plaire bientôt à ses deux amours, son mari et son fils, dont elle allait entendre bientôt les pas importants dans l'escalier, émue de ses cheveux bien ordonnés et lustrés d'antique huile d'amandes douces, car elle était peu roublarde en toilette, émue comme une petite fille de distribution de prix, ma vieillissante mère attendait ses deux buts de vie, son fils et son mari.

Assise sous mon portrait de quinze ans qui était son autel, mon affreux portrait qu'elle trouvait admirable, assise devant la table du sabbat et les trois bougies allumées, devant la table de fête qui était déjà un morceau du royaume du Messie, ma mère avait une respiration satisfaite mais un peu pathétique car ils allaient arriver, ses deux hommes, les flambeaux de sa vie. Oh oui! se réjouissait elle, ils trouveraient l'appartement si propre et luxueux en ce sabbat, ils la complimenteraient sur l'ordre éblouissant de son appartement, et ils la complimenteraient aussi sur l'élégance de sa robe. Son fils, qui n'avait jamais l'air de regarder mais qui voyait tout, lancerait un rapide coup d'œil sur cette nouvelle collerette et ces nouveaux poignets de dentelle et, oui, certainement, ces transformations auraient son importante approbation. Et elle était déjà fière, elle préparait déjà ce qu'elle allait leur dire, peut-être avec quelques innocentes exagérations sur ses rapidités et prouesses domestiques. Et ils verraient quelle femme capable elle était, quelle reine de maison. Telles étaient les ambitions de ma mère.

Elle restait là, assise et toute amour familial, à leur énumérer déjà en pensée tout ce qu'elle avait cuisiné et lavé et rangé. De temps à autre, elle allait à la cuisine faire, de ses petites mains où brillait une auguste alliance, d'inutiles et gracieux tapotements artistes avec la cuiller de bois sur les boulettes de viande qui mijotaient dans le coulis grenat des tomates. Ses petites mains potelées et de peau si fine, dont je la complimentais avec un peu d'hypocrisie et beaucoup d'amour, car son naïf contentement me ravissait. Elle était si adroite pour la cuisine, si maladroite pour tout le reste. Mais dans sa cuisine, où elle gardait son pimpant de vieille dame, quel fameux capitaine résolu elle était. Naïfs tapotements de ma mère en sa cuisine, tapotements de la cuiller sur les boulettes, ô rites, sages tapotements tendres et

mignons, absurdes et inefficaces, si aimants et satisfaits, et qui disiez son âme rassérénée de voir que tout allait bien, que les boulettes étaient parfaites et seraient approuvées par ses deux difficiles, ô très avisés et nigauds tapotements à jamais disparus, tapotements de ma mère qui toute seule imperceptiblement souriait en sa cuisine, grâce gauche et majestueuse, majesté de ma mère.

Revenue de la cuisine, elle allait s'asseoir, très sage en sa domestique prêtrise, satisfaite de son pauvre petit convenable destin de solitude, uniquement ornée de son mari et de son fils dont elle était la servante et la gardienne. Cette femme, qui avait été jeune et jolie, était une fille de la Loi de Moïse, de la Loi morale qui avait pour elle plus d'importance que Dieu. Donc, pas d'amours amoureuses, pas de blagues à l'Anna Karénine. Un mari, un fils à guider et à servir avec une humble majesté. Elle ne s'était pas mariée par amour. On l'avait mariée et elle avait docilement accepté. Et l'amour biblique était né, si différent de mes occidentales passions. Le saint amour de ma mère était né dans le mariage, avait crû avec la naissance du bébé que je fus, s'était épanoui dans l'alliance avec son cher mari contre la vie méchante. Il y a des passions tournoyantes et ensoleillées. Il n'y a pas de plus grand amour.

Lors d'un sabbat auquel je pense maintenant, elle était assise en son attente, satisfaite d'elle-même et de la bonne mine qu'avait son fils ce matin, et elle complotait une pâte d'amandes à lui préparer dimanche. «Je la ferai un peu plus cuite que la dernière fois », pensait-elle. Et lundi, oui, elle lui ferait un gâteau de maïs avec beaucoup de raisins de Corinthe. Très bien. Soudain, regardant la pendule et s'apercevant qu'il était déjà huit heures du soir, elle s'épouvanta avec trop d'expression et peu de cette maîtrise qui est l'apanage des peuples sûrs du lendemain et habitués au bonheur. Ils avaient dit qu'ils seraient de retour à sept heures. Un accident? Écrasés? Le front moite, elle alla vérifier l'heure au chronomètre de la chambre à coucher. Six heures cinquante seulement. Sourire à la glace et remerciements au Dieu d'Abraham, d'Isaac et de Jacob. Mais en fermant la porte de la chambre à coucher, sa main effleura la pointe d'un clou. Tétanos! Vite, teinture d'iode! Les Juifs aiment un peu trop la vie. Elle eut peur de la mort et elle pensa à la chemise de la nuit de noces qu'on lui remettrait le jour de sa mort, la terrible chemise qui était enfermée dans le dernier tiroir de son armoire, tiroir effrayant qu'elle n'ouvrait jamais. Malgré sa religion, elle croyait peu à la vie éternelle. Mais soudain l'animation de vivre revint, car elle venait d'entendre au bas de l'escalier les pas émouvants des deux aimés.

Un dernier regard au miroir, pour ôter les dernières traces de la poudre de riz qu'en ce jour de fête elle mettait en secret et avec un grand sentiment de péché, une naïve poudre blanche de Roger et Gallet, qui s'appelait, je crois, « Vera Violetta ». Et vite elle allait ouvrir la porte, assujettie par une chaîne de sûreté, car on ne sait jamais et les souvenirs des pogromes sont tenaces. Vite préparer l'entrée des deux précieux. Telle était la vie passionnelle de ma sainte mère. Peu Hollywood, comme vous voyez. Les compliments de son mari et de son fils et leur bonheur, c'était tout ce qu'elle demandait de la vie.

Elle ouvrait la porte sans qu'ils eussent eu à frapper. Le père et le fils ne s'étonnaient pas de cette porte qui s'ouvrait magiquement. Ils avaient l'habitude et ils savaient que cette guetteuse d'amour était toujours à l'affût. Oui, à l'affût et tellement que ses yeux, guetteurs de ma santé et de mes soucis, m'indisposaient parfois. Obscurément, je lui en voulais de trop surveiller et deviner. O sainte sentinelle perdue à jamais. Devant la porte ouverte, elle souriait, émue, digne, presque coquette. Comme je la revois lorsque j'ose et comme les morts sont vivants. « Bienvenus », nous disait-elle avec une timide et sentencieuse dignité, désireuse de plaire, émue d'être digne et embellie de sabbat. « Bienvenus, paisible sabbat », nous disait-elle. Et de ses mains levées, écartées en rayons, elle me bénissait sacerdotale et regardait, presque animale, avec une attention de lionne, si j'étais toujours en bonne santé ou, humainement, si je n'étais pas triste ou soucieux. Mais tout était bien ce jour-là et elle aspirait l'odeur du myrte traditionnel que nous lui apportions. Elle frottait les brins entre ses petites mains et elle en humait l'odeur un peu théâtralement, comme il convient aux gens de notre tribu orientale. Elle était alors si jolie, ma vieille Maman qui se mouvait avec peine, ma Maman.

III

Ce que je viens de me raconter, c'est un souvenir du temps où ma mère était déjà vieille et où j'étais un adulte, déguisé en fonctionnaire international. Je venais, de Genève, passer une partie de mes vacances à Marseille, chez mes parents. Ma mère était heureuse de ce que son fils, qui avait, pensait-elle avec beaucoup d'exagération, une si noble situation chez les Gentils, acceptât de bon cœur d'aller chaque sabbat à la synagogue de Marseille. Je l'entends qui me parle.

« Dis-moi, mon fils, à Genève, montes-tu aussi à la Maison de l'Éternel? Tu devrais, je t'assure. Notre Dieu est très grand, tu sais, et c'est un Dieu saint, c'est le vrai Dieu, il nous a sauvés du Pharaon, c'est un fait connu et la Bible le dit. Écoute, mon fils, même si tu ne crois pas en notre Dieu, à cause de tous ces savants, maudits soient-ils, eux et leurs chiffres, va tout de même un peu à la synagogue, supplia-t-elle gentiment, fais-le pour moi. » Au fond, en ma participation, même athée, aux cérémonies religieuses, elle voyait surtout une assurance contre les bronchites dont j'étais atteint chaque hiver.

« Et dis-moi, mes yeux, cette situation que tu as en ce Bureau International du Travail, comment s'appelle-t-elle, cette situation? (« Attaché à la Division diplomatique », répondis-je. Elle rayonna.) Par conséquent, les douaniers ne peuvent rien contre toi, je suppose? Tu passes et ils s'inclinent. Quelle merveille du monde! Dieu soit loué qui m'a donné de vivre jusqu'en ce jour! Si ton grand-père de bonne mémoire, qu'il repose en paix, si ton grand-père vivait, comme il serait content! Parce que même lui, le notaire royal de Corfou, le révérend, eh bien, il devait ouvrir ses valises à la douane. C'était un homme de savoir, tu aurais eu du plaisir à causer avec lui. Alors demain, si tu veux, je te ferai du nougat au sésame. Fortifie-toi, mon chéri, pendant que tu es chez nous. Dieu sait quelles nourritures mal lavées ils te donnent dans ces restaurants de luxe de Genève ! Dis, mon enfant, à Genève, tu ne manges pas de l'Innommable? (Traduction : porc.) Enfin, si tu en manges, ne me le dis pas, je ne veux pas savoir. »

« Et maintenant, mon fils, écoute ma parole, car les vieilles femmes sont de bon conseil. En cette Division de la Diplomatie, tu as un chef, je pense? Eh bien, s'il te dit quelquefois un mot de trop, ne te mets pas en colère, supporte un peu, parce que si tu lui réponds mal, la bile lui monte à la cervelle et il te hait et Dieu sait quelle langue de vipère il a et quel poignard il prépare pour ton dos! Que veux-tu, nous devons supporter, nous autres. Il te va bien, ce chapeau. » Et comme je souriais, elle ajouta en soupirant : « Comment pourraient-elles, les malheureuses, résister à ce sourire? » Partiale, elle me scrutait tendrement, imaginait ma vie passionnelle, craignait pour moi des coups de revolver de ces filles des Gentils, si belles et instruites, mais jalouses et hardies, et qui avaient la manie, emportées par leur passion, de vous tuer un fils en quelques secondes, pour un oui ou pour un non. Redoutables, ces filles de Baal qui ne craignaient pas, on le lui avait affirmé, de se mettre nues devant un

homme qui n'était pas leur mari. Toutes nues et fumant une cigarette! De vraies lionnes! « Dis-moi, mon enfant, ne penses-tu pas que ce serait une bonne chose que tu ailles faire une petite visite au Grand Rabbin? Il connaît de bonnes jeunes filles paisibles, bonnes maîtresses de maison. Cela ne t'engage à rien. Tu les vois, si elles ne te plaisent pas, tu remets ton chapeau et tu t'en vas. Mais, qui sait, peut-être que Dieu t'en a destiné une? Il n'est pas bon, tu sais, que l'homme vive seul. Je voudrais mourir tranquille, savoir que tu as une vertueuse personne auprès de toi. » Devant mon silence, elle soupira, tâcha de repousser l'image d'un revolver brusquement surgi du sac à main d'une lionne à demi nue et elle s'en remit à l'Éternel, au Puissant de Jacob, qui avait tiré le prophète Daniel de la fosse aux lions. Il me sauverait bien des lionnes. Elle se promit d'aller à la synagogue plus souvent.

Elle était déjà vieille en ce temps-là, petite, et de quelque embonpoint. Mais ses yeux étaient magnifiques et ses mains étaient mignonnes et j'aimais baiser ses mains. Je voudrais relire les lettres qu'elle m'écrivait de Marseille avec sa petite main, mais je ne peux pas. J'ai peur de ces signes vivants. Lorsque je rencontre ses lettres, je ferme les yeux et je les range, les yeux fermés. Je n'ose pas non plus regarder ses photographies, où je sais qu'elle pense à moi.

« Moi, mon fils, je n'ai pas étudié comme toi, mais l'amour qu'on raconte dans les livres, c'est des manières de païens. Moi je dis qu'ils jouent la comédie. Ils ne se voient que quand ils sont bien coiffés, bien habillés, comme au théâtre. Ils s'adorent, ils pleurent, ils se donnent de ces abominations de baisers sur la bouche, et un an après ils divorcent! Alors, où est l'amour? Ces mariages qui commencent par de l'amour, c'est mauvais signe. Ces grands amoureux, dans les histoires qu'on lit, je me demande s'ils continueraient à aimer leur poétesse si elle était très malade, toujours au lit, et qu'il soit obligé, l'homme, de lui donner les soins qu'on donne aux bébés, enfin tu me comprends, des soins déplaisants. Eh bien, moi je crois qu'il ne l'aimerait plus. Le vrai amour, veux-tu que je te dise, c'est l'habitude, c'est vieillir ensemble. Tu les veux avec des petits pois ou avec des tomates, les boulettes? »

« Mon fils, explique-moi ce plaisir que tu as à aller à la montagne. Quel plaisir, toutes ces vaches avec leurs cornes aiguisées, avec leurs gros yeux qui vous regardent? Quel plaisir, toutes ces pierres? Tu risques de tomber, alors quel plaisir? Es-tu un mulet pour aller sur ces pierres du vertige? N'est-ce pas mieux d'aller à Nice,

où il y a des jardins, de la musique, des taxis, des magasins? Les hommes sont faits pour vivre en hommes et non dans les pierres, comme les serpents. Cette montagne où tu vas, c'est comme un repaire de bandits. Es-tu un Albanais? Et comment peux-tu aimer toute cette neige? Quel plaisir de marcher sur ce bicarbonate qui te mouille les souliers? Mon cœur tremble comme un petit oiseau quand je vois ces skis dans ta chambre. Ces skis sont des cornes du diable. Se mettre des yatagans aux pieds, quelle folie! Ne sais-tu pas que tous ces démons skieurs se cassent les jambes? Ils aiment cela, ce sont des païens, des inconsidérés. Qu'ils se cassent les jambes, si c'est leur plaisir, mais toi tu es un Cohen, de la race d'Aaron, le frère de Moïse notre maître. » Je lui rappelai alors que Moïse était allé sur le Mont Sinäi. Elle resta interloquée. Évidemment, le précédent était de taille. Elle réfléchit un instant, puis elle m'expliqua que le Sinäi n'était qu'une toute petite montagne, que d'ailleurs Moïse n'y était allé qu'une fois, et qu'au surplus il n'y était pas allé pour son plaisir mais pour voir Dieu.

VIII

A dix-huit ans, je quittai Marseille et j'allai à Genève où je m'inscrivis à l'Université et où des nymphes me furent bienveillantes. Alors, la solitude de ma mère devint totale. Elle était déracinée à Marseille. Elle y avait bien de vagues parents mais ils étaient trop riches et ne la recevaient que pour lui faire ingurgiter leur luxe, lui parler de leurs hautes relations et l'interroger avec bienveillance sur le modeste commerce de son mari. Elle s'était abstenue au bout de quelques visites. Ne pouvant plus, depuis sa première crise cardiaque, aider mon père dans son travail, elle restait le plus souvent seule dans son appartement. Elle ne fréquentait personne car elle était peu débrouillarde. D'ailleurs, les épouses des confrères de mon père n'étaient pas son genre et elle ne leur plaisait sans doute pas. Elle ne savait pas rire avec ces dames de commerce, s'intéresser à ce qui les intéressait, parler comme elles. Ne fréquentant personne, elle fréquentait son appartement. L'après-midi, après avoir terminé ses tâches ménagères, elle se rendait visite à elle-même. Bien habillée, elle se promenait dans son cher appartement, inspectait chaque chambre, tapotait une couverture, arrangeait un coussin, aimait la tapisserie neuve, savourait sa salle à manger, regardait si tout était bien en ordre, chérissait cet ordre et l'odeur d'encaustique et le nouveau canapé en affreux velours frappé. Elle s'asseyait sur le canapé, se recevait chez elle. Cette boule à café qu'elle venait d'acheter était une relation nouvelle. Elle lui souriait, l'éloignait un peu pour mieux la voir. Ou encore elle considérait le beau sac à main

que je lui avais offert, qu'elle conservait enveloppé dans du papier de soie et dont elle ne se servait jamais car il aurait été dommage de l'abîmer.

Sa vie, c'était son appartement, c'était écrire à son fils, attendre les lettres de son fils, préparer ses voyages vers le fils, attendre son mari dans l'appartement silencieux, lui souhaiter la bienvenue lorsqu'il rentrait, être fière des compliments de son mari. Il y avait aussi les pâtisseries où elle écoutait un peu la conversation des dames bien, tout en mangeant un gâteau, consolation des isolés. Elle participait comme elle pouvait, se contentait humblement de ces pauvres divertissements, toujours spectatrice, jamais actrice. Sa vie, c'était encore d'aller toute seule au cinéma. Ces personnages sur l'écran, elle était admise en leur compagnie. Elle pleurait aux malheurs de ces belles dames chrétiennes. Elle a été une isolée toute sa vie, une timide enfant dont la tête trop grosse était collée avidement à la vitre de la pâtisserie du social. Je ne sais pas pourquoi je raconte la vie triste de ma mère. C'est peut-être pour la venger.

A table, elle mettait tous les jours la place du fils absent. Et même, le jour anniversaire de ma naissance, elle servait l'absent. Elle mettait les morceaux les plus fins sur l'assiette de l'absent, devant laquelle il y avait ma photographie et des fleurs. Au dessert, le jour de mon anniversaire, elle posait sur l'assiette de l'absent la première tranche du gâteau aux amandes, toujours le même parce que c'était celui que j'avais aimé en mon enfance. Puis sa main tremblante versait le vin de Samos, toujours le même, dans le verre de l'absent. Elle mangeait silencieusement, à côté de son mari, et elle regardait ma photographie.

IX

Depuis mon départ, l'événement de chaque année fut le séjour qu'elle faisait chez moi, à Genève, en été. Elle s'y préparait des mois à l'avance : rafistolage des vêtements, achat de cadeaux, cure ratée d'amaigrissement. De cette manière, une sorte de bonheur commençait pour elle longtemps avant son départ. C'était une petite combine à elle pour être déjà un peu auprès de moi. Durant ses séjours chez moi, épopées de sa vie, elle était si soucieuse de me plaire. Devant mes amis, elle essayait de réprimer ses gestes orientaux et de camoufler son accent, à demi marseillais et à demi balkanique, sous un murmure confus qui se voulait parisien. Pauvre chérie.

Elle n'avait pas beaucoup de volonté. Elle ne savait pas suivre un régime et son embonpoint de cardiaque s'accroissait avec les années. Pourtant, à chacun de ses séjours, elle m'assurait qu'elle avait perdu plusieurs kilos depuis l'année dernière. Je ne la détrompais pas. La vérité, c'était que, quelques semaines avant son départ de Marseille, elle se condamnait à la famine pour maigrir et me plaire. Mais elle ne perdait jamais autant de poids qu'elle en avait gagné. Ainsi, grossissant sans cesse, elle s'imaginait poétiquement maigrir sans cesse.

Elle arrivait chez moi, fermement résolue à ne pas s'écarter désormais de son régime, Mais ce régime, elle l'enfreignait constamment sans s'en douter, les infractions étant toutes exceptionnelles quoique quotidiennes. « Je veux seulement voir si ce feuilleté est réussi. » « Cette pâte d'amandes, ce n'est rien, mon fils, juste une bouchée de fourmi, ça ne va pas plus loin que la gorge, juste un peu pour me passer l'envie. Ne sais-tu pas qu'une envie non contentée fait grossir? » Et si je l'engageais à prendre du café sans sucre, elle m'affirmait que le sucre n'engraisse pas. « Mets-en dans l'eau et tu verras qu'il disparaît. » Si une balance de pharmacien dénotait une augmentation de poids, c'était une erreur de la balance ou c'était parce qu'elle avait trop bougé sur la balance ou parce qu'elle avait gardé son chapeau. Pour les plantureux repas, il y avait toujours de bonnes raisons. Un jour, c'était parce qu'elle venait d'arriver à Genève et qu'il fallait bien fêter ce jour de merveille. Un autre jour, parce qu'elle se sentait un peu fatiguée et que les beignets au miel fortifient. Un autre jour, parce qu'elle avait reçu une gentille lettre de mon père. Quelques jours plus tard, parce qu'elle n'avait pas reçu de lettre. Une autre fois, parce que dans quelques jours elle partirait. Ou encore parce qu'elle ne voulait pas me tenir triste compagnie en me faisant assister à son repas de régime. Elle serrerait un peu plus son corset, et voilà tout. « Et puis quoi, je ne suis pas une jeune fille à marier. »

Mais si je la grondais, elle obéissait, pleine de foi, immédiatement atterrée par les perspectives de maladie, me croyant si je lui disais qu'en six mois de régime sérieux elle aurait une tournure de mannequin. Elle restait alors toute la journée scrupuleusement sans manger, se forgeant tristement mille félicités de sveltesse. Si, pris soudain de pitié et sentant que tout cela ne servirait à rien, je lui disais qu'en somme ces régimes ce n'était pas très utile, elle approuvait avec enthousiasme. « Vois-tu, mon fils, je crois que tous ces régimes pour maigrir, ça déprime et ça fait grossir. » Je lui proposais alors de dîner dans un très bon restaurant. « Eh oui, mon

« fils, divertissons-nous un peu avant de mourir! » Et dans sa plus belle robe, linotte et petite fille, elle mangeait de bon cœur et sans remords puisqu'elle était approuvée par moi. Je la regardais et je pensais qu'elle n'était pas faite pour vivre longtemps et qu'il était juste qu'elle eût quelques petits plaisirs. Je la regardais qui mangeait, très à son affaire. Je regardais paternellement ses petites mains qui bougeaient, qui bougeaient en ce temps-là.

Elle n'avait aucun sens de l'ordre et croyait avoir beaucoup d'ordre. Lors d'une de mes visites à Marseille, je lui achetai un dossier alphabétique, lui en expliquant les mystères et que les factures du gaz devaient se mettre sous la lettre G. Elle m'écouta avec une sincérité passionnée et se mit ardemment à classer. Quelques mois plus tard, lors d'une autre visite, je m'aperçus que les factures du gaz étaient sous Z. « Parce que c'est plus commode pour moi, m'expliqua-t-elle, je me rappelle mieux. » Les quittances du loyer n'étaient plus sous L mais avaient émigré sous Y. « Mon enfant, il faut bien mettre quelque chose dans cet Y et d'ailleurs n'y a-t-il pas un Y dans loyer? » Peu à peu, elle revint à l'ancienne méthode de classement : les feuilles d'impôt retournèrent dans la cheminée, les quittances de loyer sous le bicarbonate de soude, les factures d'électricité à côté de l'eau de Cologne, les comptes de banque dans une enveloppe marquée « Assurance contre l'Incendie » et les ordonnances de médecin dans le pavillon du vieux gramophone. Comme je faisais allusion à ce désordre revenu, elle eut un sourire d'enfant coupable. « Tout cet ordre, me dit-elle, les yeux baissés, ça m'embrouillait. Mais si tu veux, je recommencerai à classer. » Je t'envoie un baiser dans la nuit, toi à travers les étoiles. [...]

XII

Elle m'a attendu trois heures dans ce square. Ces trois heures, j'aurais pu les passer avec elle. Tandis qu'elle m'attendait, auréolée de patience, je préférais, imbécile et charmé, m'occuper d'une de ces poétiques demoiselles ambrées, abandonnant ainsi le grain pour l'ivraie. J'ai perdu trois heures de la vie de ma mère. Et pour qui, mon Dieu ? Pour une Atalante, pour un agréable arrangement de chairs. J'ai osé préférer une Atalante à la bonté la plus sacrée, à l'amour de ma mère. Amour de ma mère, à nul autre pareil.

D'ailleurs, la poétique demoiselle, si j'avais perdu, par quelque mal soudain, ma force ou simplement toutes mes dents, elle aurait dit à sa femme de chambre, en me

désignant, de balayer cette ordure édentée. Ou, plus noblement, cette musicale donzelle aurait senti, soudain purement senti et eu la spirituelle révélation qu'elle ne m'aimait plus et que ce serait impur de ne pas vivre dans la vérité et de continuer à voir un homme qu'elle n'aimait plus. Son âme se serait envolée à tire-d'aile. Ces nobles personnes aiment les hommes forts, énergiques, affirmatifs, les gorilles, quoi. Édentés ou non, forts ou faibles, jeunes ou vieux, nos mères nous aiment. Et plus nous sommes faibles et plus elles nous aiment. Amour de nos mères, à nul autre pareil.

Petite remarque en passant. Si le pauvre Roméo avait eu tout à coup le nez coupé net par quelque accident, Juliette, le revoyant, aurait fui avec horreur. Trente grammes de viande de moins, et l'âme de Juliette n'éprouve plus de nobles émois. Trente grammes de moins et c'est fini, les sublimes gargarismes au clair de lune, les « ce n'est pas le jour, ce n'est pas l'alouette ». Si Hamlet avait, à la suite de quelque trouble hypophysaire, maigri de trente kilos, Ophélie ne l'aimerait plus de toute son âme. L'âme d'Ophélie pour s'élever à de divins sentiments a besoin d'un minimum de soixante kilos de biftecks. Il est vrai que si Laure était devenue soudain culde-jatte, Pétrarque lui aurait dédié de moins mystiques poèmes. Et pourtant, la pauvre Laure, son regard serait resté le même et son âme aussi. Seulement, voilà, il lui faut des cuissettes à ce monsieur Pétrarque, pour que son âme adore l'âme de Laure. Pauvres mangeurs de viande que nous sommes, nous, avec nos petites blagues d'âme. Assez, mon ami, ne développe plus, on a compris.

Amour de ma mère, à nul autre pareil. Elle perdait tout jugement quand il s'agissait de son fils. Elle acceptait tout de moi, possédée du génie divin qui divinise l'aimé, le pauvre aimé si peu divin. Si, un soir, je lui proposais d'aller au cinéma, elle disait aussitôt que oui, c'était une merveilleuse idée « et parfaitement, que diable, il faut se divertir et jouissons de la vie tandis que nous sommes en vie et vraiment il est fou d'être sages et pourquoi resterions-nous calfeutrés à la maison, comme des vieux, et je suis prête, mon chéri, je n'ai que mon chapeau à mettre ». (Elle n'avait jamais que son chapeau à mettre, même la nuit où, mélancolique à cause d'une blonde fée et infante, je la réveillai à minuit pour lui demander de sortir avec moi.) Mais si je changeais malicieusement d'avis, parce que je savais ce qui allait se passer, et si je disais que je préférerais en somme rester à la maison, immédiatement elle approuvait, non pour m'être agréable, mais par sincérité passionnée et tout explosive, toutes mes décisions étant remarquablement justes. Elle approuvait, sans même savoir qu'elle se

contredisait, et elle me disait que « parfaitement, ce sera si agréable de rester gentiment au chaud à la maison et de parler ensemble au lieu d'aller voir ces bêtises de cinéma où la femme est toujours tellement bien coiffée, même quand elle est malade, et d'ailleurs il fait mauvais dehors et puis ce sera fatigant de rentrer tard à la maison et puis, la nuit, il y a des voleurs dans les rues, ces fils de Satan qui vous arrachent votre sac ». Ainsi, au sujet du cinéma, si je changeais malicieusement quatre fois d'avis, quatre fois elle changeait sérieusement d'avis, se contredisant avec la même foi. « Tu te mettras au lit, me disait-elle, si ma dernière décision était contre le cinéma, et moi je resterai près de ton lit jusqu'à ce que tu t'endormes et si tu veux je te raconterai l'histoire des fiançailles manquées de Diamantine, la fille du savonnier, celle qui n'avait qu'une dent et pas de cou, tu sais, et comme quoi ce fut une souris qui fut la cause du drame. Que je te conte et te raconte, mon fils. Sache, mon fils, qu'en ces temps passés, car il y a longtemps et la pauvre Diamantine est morte et elle est bien où elle est mais nous sommes encore mieux ici, en bas, sache mon fils... » commençait-elle. Et moi j'écoutais avec délices, béat, flatté, physiquement charmé. Car j'étais amoureux des interminables histoires de ma mère, qu'elle compliquait d'incidentes généalogiques et entrecoupait de friandises miraculeusement surgies d'une valise, interrompant parfois le fil de son histoire pour s'inquiéter de n'avoir pas reçu de lettre de mon père. Mais je la rassurais virilement et mon obéissante mère se laissait convaincre et me racontait d'innombrables histoires douloureuses ou bouffonnes du ghetto où je suis né et je ne les oublierai jamais. Parfois, comme je voudrais retourner dans ce ghetto, y vivre entouré de rabbins qui sont comme des femmes à barbe, y vivre de cette vie aimante, passionnée, ergoteuse, un peu nègre et folle.

Amour de ma mère. Elle était avec moi comme un de ces chiens aimants, approbateurs et enthousiastes, ravis d'être avec leur maître. La naïve ardeur de son visage m'émouvait, et son adorable faiblesse et cette bonté dans ses yeux. Leurs politiques éphémères? Ce n'est pas mon affaire et qu'ils se débrouillent. Leurs nations, dans dix siècles disparues? L'amour de ma mère est immortel.

Amour de ma mère. Elle approuvait mes caprices. Elle approuvait d'aller au bar automatique manger, en bons complices, des sandwiches, parce qu'il est sage d'économiser « et ne gaspille pas l'argent que tu gagnes avec ton cerveau, mon enfant ». Mais elle approuvait aussi d'aller au restaurant le plus cher, parce que la vie est courte. Étrange, cet être le plus aimant, ma mère, par quel mystère me suis-je tenu

souvent loin d'elle, évitant les baisers et le regard, pourquoi et quelle fut cette cruelle pudeur? Trop tard. Jamais plus je ne la reverrai débarquant de son train à Genève et m'apportant, épanouie, son tribut, des louis d'or qu'elle avait mis secrètement de côté. Une fois, pendant son séjour, elle me prépara une folie de gelée de groseilles, plus de cent pots, pour être sûre que je ne manquerais pas de douceurs lorsqu'elle repartirait. Pendant ses séjours auprès de moi, elle ne voulait rien d'autre que cuisiner abondamment pour moi et, ensuite, parée comme une malhabile reine et corsetée et plus fière et lente qu'un cuirassé à la présomptueuse proue, sortir l'après-midi avec Son Fils, lentement, convenablement.

Amour de ma mère. Jamais plus je n'irai, dans les nuits, frapper à sa porte pour qu'elle tienne compagnie à mes insomnies. Avec la légèreté cruelle des fils, je frappais à deux heures ou trois heures du matin et toujours elle répondait, réveillée en sursaut, qu'elle ne dormait pas, que je ne l'avais pas réveillée. Elle se levait aussitôt et venait en peignoir, trébuchante de sommeil, me proposer son cher attirail maternel, un lait de poule ou même de la pâte d'amandes. Faire de la pâte d'amandes à trois heures du matin pour son fils, quoi de plus naturel? Ou bien, elle proposait un bon petit café au lait bien chaud que nous boirions gentiment ensemble en causant infiniment. Elle ne trouvait rien de déraisonnable à boire du café avec moi, au pied de mon lit, à trois heures du matin, et à me raconter jusqu'à l'aube d'anciennes disputes familiales, sujet en lequel elle était experte et passionnée.

Plus de mère pour rester auprès de moi jusqu'à ce que je m'endorme. Le soir, en me couchant, je mets quelquefois une chaise près de mon lit pour me tenir compagnie. Faute de mère, on se contente de chaise. Le milliardaire de l'amour reçu est devenu clochard. Si tu as une insomnie, une de ces nuits, débrouille-toi tout seul, mon ami, et surtout ne frappe à aucune porte. Et si tu te remaries avec cette brune qui t'a plu l'autre jour, garde-toi de frapper à sa porte à trois heures du matin. Tu serais bien reçu. « J'entends que l'on respecte mon sommeil », te dirait-elle, les yeux glacés et le menton carré. Amour de ma mère, à nul autre pareil. Oui, je sais que je ressasse et remâche et me répète. Ainsi est la ruminante douleur aux mandibules en veule mouvement perpétuel. Ainsi je me venge de la vie en me rabâchant, le cœur peu gaillard, la bonté de ma mère enfouie.

Amour de ma mère, jamais plus. Elle est en son définitif berceau, la bienfaitrice, la douce dispensatrice. Jamais plus elle ne sera là pour me gronder si je me fais des idées. Jamais plus là pour me nourrir, pour me donner vie chaque jour, pour me mettre au monde chaque jour. Jamais plus là pour me tenir compagnie pendant que je me rase ou que je mange, me surveillant, passive mais attentive sentinelle, tâchant de deviner si j'aime vraiment ces losanges aux noix qu'elle m'a préparés. Jamais plus elle ne me dira de manger moins vite. J'adorais être traité en enfant par elle.

Jamais plus, ses courts sommeils subits de vieillissante cardiaque en son fauteuil, et lorsque je lui demandais si elle dormait, elle répondait toujours, brusquement réveillée, qu'elle avait seulement un peu fermé les yeux. Et elle se levait tout de suite pour servir, pour me proposer de manger plus tôt, et que sais-je, mon Dieu, tout le reste, toutes ses bontés. O Maman, ma jeunesse perdue. Complaintes, appels de ma jeunesse sur l'autre rive.

Par amour pour moi, elle dominait sa peur des bêtes et elle parvenait à aimer ma jolie chatte. Elle caressait gauchement cette bête dont les mobiles lui échappaient, cette bête à griffes toujours prête à transgresser les Dix Commandements, mais qui n'en était pas moins aimée de son fils et par conséquent charmante certainement. Elle la caressait tout de même d'assez loin, et avec une petite main toute prête à se retirer. De son amour, je revois tout, son épanouissement timide à la gare, lorsqu'elle m'apercevait sur le quai, sa maladroite petite main, le jour où elle avait pris sous ma dictée, avec tant de fautes d'orthographe et de bonne volonté, des pages d'un livre de moi auxquelles elle ne comprenait saintement que dalle. Je me souviens, je me souviens, et ce n'est pas le meilleur de mes biens.

Amour de ma mère. Jamais plus je n'aurai auprès de moi un être parfaitement bon. Mais pourquoi les hommes sont-ils méchants? Que je suis étonné sur cette terre. Pourquoi sont-ils si vite haineux, hargneux? Pourquoi adorent-ils se venger, dire vite du mal de vous, eux qui vont bientôt mourir, les pauvres? Que cette horrible aventure des humains qui arrivent sur cette terre, rient, bougent, puis soudain ne bougent plus, ne les rende pas bons, c'est incroyable. Et pourquoi vous répondent-ils si vite mal, d'une voix de cacatoès, si vous êtes doux avec eux, ce qui leur donne à penser que vous êtes sans importance, c'est-à-dire sans danger? Ce qui fait que des tendres doivent faire semblant d'être méchants, pour qu'on leur fiche la paix, ou même, ce qui

est tragique, pour qu'on les aime. Et si on allait se coucher et affreusement dormir? Chien endormi n'a pas de puces. Oui, allons dormir, le sommeil a les avantages de la mort sans son petit inconvénient. Allons nous installer dans l'agréable cercueil. Comme j'aimerais pouvoir ôter, tel l'édenté son dentier qu'il met dans un verre d'eau près de son lit, ôter mon cerveau de sa boîte, ôter mon cœur trop battant, ce pauvre bougre qui fait trop bien son devoir, ôter mon cerveau et mon cœur et les baigner, ces deux pauvres milliardaires, dans des solutions rafraîchissantes tandis que je dormirais comme un petit enfant que je ne serai jamais plus. Qu'il y a peu d'humains et que soudain le monde est désert.

Pendant ses séjours à Genève, elle m'attendait toujours à la fenêtre. Personne ne m'attendra comme elle à la fenêtre, pendant des heures. Je revois son visage à la fenêtre penché, trop gros et tout de moi empli, si concerné et attentif, un peu vulgaire d'excessive attention, les yeux fixés sur le tournant du trottoir. Elle m'apparaît toujours comme celle qui était à la fenêtre. A la fenêtre et au guet quand je rentrais du travail. Je levais la tête et c'était doux de voir d'en bas ce visage lourd d'attente, cette pensée qui m'attendait, et j'étais filialement rassuré. Maintenant, chaque fois que je rentre chez moi, cette vieille habitude de lever les yeux vers la fenêtre. Mais il n'y a jamais personne à la fenêtre. Qui a besoin de se mettre à la fenêtre pour m'attendre?

Quand je sortais, elle était aussi à la fenêtre, pour rester une minute de plus avec moi et contempler cette forme disparaissante qui était son fils, son lot sur cette terre, son cher fils qu'elle regardait s'éloigner, qu'elle regardait peut-être avec cette étrange et pénétrante pitié que nous avons pour ceux que nous aimons et dont nous connaissons le secret dénuement, cette même aiguë pitié que j'éprouve pour mes aimés lorsque, de ma fenêtre, je les vois dans la rue, seuls et si perdus et désarmés, marchantes catastrophes, et ne se doutant pas que je les regarde. Et mes aimés ne sont pas seulement ma fille et Marianne et quelques autres, mais tous les hommes dans la rue, tous si ratés et chers, et que je n'aime que de loin car de près ils ne sentent pas toujours la rose. Oui, je levais la tête vers ma mère, une fois ou deux fois, rassuré, protégé, mais ne comprenant pas assez mon bonheur. Maintenant, quand je sors de chez moi, je lève encore la tête, quelque peu perdu et hagard. Mais il n'y a jamais personne à la fenêtre.

Jamais plus elle ne me soignera, elle, la seule. La seule qui jamais n'aurait été impatiente, ma maladie aurait-elle duré vingt ans et aurais-je été le plus insupportable des malades. Elle est la seule qui ne m'aurait pas soigné par devoir ou par affection. Mais par besoin. Parce que, moi malade, la seule chose intéressante pendant vingt ans aurait été de me soigner. Ainsi était-elle. Toutes les autres femmes ont leur cher petit moi autonome, leur vie, leur soif de bonheur personnel, leur sommeil qu'elles protègent et gare à qui y touche. Ma mère n'avait pas de moi, mais un fils. Peu lui importait de ne pas dormir ou d'être lasse si j'avais besoin d'elle. Que me reste-t-il à aimer maintenant, de ce même amour sûr de n'être jamais déçu? Un stylo, un briquet, ma chatte. [...]

XIX

[...] Il me faut un petit divertissement sur-le-champ. N'importe quoi. Oui, faire de petits chants absurdes sur l'air de cette chanson française, le coq de l'église ou je ne sais quoi. M'amuser neurasthéniquement tout seul en inventant des vaches qui font des choses étranges et d'un air qui finit toujours en if Une vache éprise Chante dans l'église D'un air lascif Une vache andalouse Danse en bonne épouse D'un air chétif. Une vache obèse S'élançe en trapèze D'un air pensif Une vache allègre Se déguise en nègre D'un air fautif. Une vache brune Sourit à la lune D'un air passif Une vache rouge Flirte dans un bouge D'un air plaintif Une vache blanche Danse sur la branche D'un air significatif Une vache rousse Pomponne sa frimousse D'un air impulsif Une vache juive S'évente sur la rive D'un air craintif Une vache espagnole Danse la Carmagnole D'un air nocif Une vache altièrre Mastique une théière D'un petit air juif Une vache noire Danse sur l'armoire D'un air hâtif. Une vache hâve Danse dans la cave D'un grand air vif. Une vache en dentelles Joue du violoncelle D'un air sensitif. Une vache arthritique Fait de la gymnastique D'un air rétif. Une vache naine Rit à perdre haleine D'un air poussif. Une vache écossaise Soupire sur sa chaise D'un air naïf. Une vache ascète Fait de la trottinette D'un air furtif. Une vache ardente Saute dans la soupente D'un air massif. Une vache bienpensante Suçote de la menthe D'un air actif. Voilà. La douleur, ça ne s'exprime pas toujours avec des mots nobles. Ça peut sortir par de petites plaisanteries tristes, petites vieilles grimaçant aux fenêtres mortes de mes yeux. D'ailleurs, mes vaches, ça n'a pas eu d'effet. [...]

XXX

Mais rien ne me rendra ma mère, ne me rendra celle qui répondait au nom de Maman, qui répondait toujours et accourait si vite au doux nom de Maman. Ma mère est morte, morte, morte, ma mère morte est morte, morte. Ainsi scande ma douleur, ainsi monotonement scande le train de ma douleur, ainsi scandent et tressautent les essieux du train de ma douleur, du train interminable de ma douleur de toutes les nuits et de tous les jours, tandis que je souris à ceux du dehors avec une seule idée dans ma tête et une mort dans mon cœur. Ainsi scandent les essieux du long train, toujours scandant, ce train, ma douleur, toujours emportant, ce train de funérailles, ma morte décoiffée à la portière, et moi je vais derrière le train qui va, et je m'essouffle, tout pâle et transpirant et obséquieux, derrière le train qui va, emportant ma mère morte et bénissante.

Περίληψη

Αυτή η εργασία παρουσιάζει την μετάφραση αποσπασμάτων από το βιβλίο *Le livre de ma mère*. Πρόκειται για ένα αυτοβιογραφικό έργο του συγγραφέα Albert Cohen. Ελληνοεβραϊκής καταγωγής, ο Κοέν ζει το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στην Γενεύη και γράφει όλα του τα έργα στην γαλλική γλώσσα. Το έργο του γίνεται γνωστό στη Γαλλία και μάλιστα ένα μυθιστόρημά του βραβεύεται από τη Γαλλική Ακαδημία (1969). Στην Ελλάδα όμως το έργο του δεν χαίρει της ίδιας εκτίμησης και αυτό φαίνεται από τις μεταφράσεις που έχουν γίνει έως σήμερα. Η παρούσα εργασία λοιπόν στοχεύει στην πρόταση μιας νέας μετάφρασης του αυτοβιογραφικού έργου καθώς η ελληνική μετάφρασή του έγινε για πρώτη και τελευταία φορά το 1994.

Λέξεις κλειδιά: Αλμπέρ Κοέν, μετάφραση, *Le livre de ma mère*, αυτοβιογραφικό έργο, ελληνική μετάφραση

Résumé

Ce travail présente une traduction des extraits du *Livre de ma mère*, une œuvre autobiographique de l'auteur Albert Cohen. D'origine grecque et juive, Cohen a vécu la plus grande partie de sa vie à Genève et a écrit toutes ses œuvres en français. Son œuvre est bien connue en France et l'un de ses romans a même été récompensé par l'Académie française (1969). Par contre, en Grèce, son œuvre n'est pas aussi appréciée, comme en témoignent les traductions qui ont été faites jusqu'à nos jours. Le présent travail vise donc à proposer une nouvelle traduction de l'œuvre autobiographique, dont la première et dernière traduction grecque a été réalisée en 1994.

Mots-clés : Albert Cohen, traduction, *Livre de ma mère*, œuvre autobiographique, traduction grecque